



Το τέλος μιας εποχής

Στις μέρες μας συμβαίνουν γεγονότα που θα καθορίσουν την πορεία της ανθρωπότητας για πολλές δεκαετίες. Ο καπιταλισμός, που άλλοτε πρόβλεπαν το σύντομο θάνατό του και άλλοι τον θεωρούσαν «χάρτινη τίγρη», ανέπτυξε με απρόβλεπτους ρυθμούς τα μέσα παραγωγής — μέσα από πρωτοφανείς αντιθέσεις, συγκρούσεις και τοπικούς πολέμους, μέσα από τη φθορά της φύσης και της εργατικής δύναμης. Με την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών και μέσα από μια διαδικασία διεθνοποίησης και ολοκλήρωσης, ο καπιταλισμός δεσπόζει σήμερα στην παγκόσμια παραγωγή και στην αγορά και διαθέτει αναμφισβήτητα τεχνολογικά πλεονεκτήματα στο στρατιωτικό τομέα. Από την άλλη πλευρά, στις χώρες του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού ξέσπασε μία κρίση απρόβλεπτη ως προς την έκταση, την ταχύτητα και το βάθος της. Τα γραφειοκρατικά καθεστώτα της τεχνολογικής καθυστέρησης, της σχετικής ένδειας και της ανελευθερίας καταρρέουν ορμητικά μπροστά στην εξέγερση των λαϊκών μαζών. Οι λαοί των «σοσιαλιστικών» χωρών επανεμφανίζονται στο προσκήνιο της ιστορίας, γκρεμίζουν τα καθεστώτα που αποτελούσαν ξένο σώμα στις κοινωνίες τους, αλλά ακόμα δεν φαίνεται αν γνωρίζουν τι θέλουν να οικοδομήσουν στη θέση αυτού που γκρεμίστηκε: Άλλοι, έχοντας ταυτίσει αυτό που γνώρισαν με το σοσιαλισμό, έλκονται από την απατηλή γοητεία του όψιμου, φιλελευθερισμού. Άλλοι επιστρέφουν σε εθνικιστικές, σοβινιστικές, θρησκευτικές ουτοπίες. Άλλοι περιχαράκωνονται στον ψυχρό ατομισμό και άλλοι αγωνίζονται για την υπέρβαση τόσο της κεφαλαιοκρατικής βαρβαρότητας, όσο και της αθλιότητας του κρατικού «σοσιαλισμού». Τέλος, το διεφθαρμένο στρώμα των γραφειοκρατών, ανίκανο να αντιδράσει δημιουργικά, επιχειρεί να φορτώσει τα σκάνδαλα στους τέως αφέντες του — με μία νέα έκδοση της προσωπολατρίας, αθλιότερη από τη χρυσουσοφική — και να βολευτεί στους μηχανισμούς του αναγεννώμενου καπιταλισμού.

1. Ο σοσιαλισμός ήταν λοιπόν η τελευταία ουτοπία;

Η νίκη του καπιταλισμού είναι στρατηγικής σημασίας; Ο σοσιαλισμός θα γονατίσει μπροστά του, το εργατικό κίνημα στη Δύση θα ηττηθεί τελειωτικά, και θα ζήσουμε εφεξής, έχοντας αποδεχτεί τη συντριβή μας, στην αιώνια «ειρήνη» του καπιταλισμού; Θα αποδεχτούμε το τέλος της πάλης των τάξεων, το τέλος της ιστορίας, την οριστική νίκη του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού, δηλαδή του νεοσυντηρητισμού και της δεσποτείας των πολυεθνικών; Θα πιστέψουμε ότι «ο εξισωτισμός των Ηνωμένων Πολιτειών αντιπροσωπεύει, στο βάθος, την πραγματοποίηση της αταξικής κοινωνίας στην οποία απέβλεπε ο Μαρξ»; Θα δεχτούμε ότι η ιδέα του σοσιαλισμού ήταν η ευγενέστερη, αλλά τελευταία ουτοπία; Ότι οι ταξικές αντιθέσεις ξεπεράστηκαν και ότι το μόνο που μένει είναι η οικονομική δραστηριότητα;

Η «εξισωτική» κοινωνία των ΗΠΑ αντιπροσωπεύει λοιπόν — όπως θέλουν να μας πείσουν — αυτό που οραματίστηκε ο Μαρξ; Ναι, απαντά ειρωνικά ο γάλλος δημοσιολόγος Claude Julien, «με τον όρο να σβήσουμε από τα δημοτολόγια τα 35 εκατομμύρια των φτωχών, που έχει καταγράψει η αμερικανική κυβέρνηση»¹. Σύμφωνα με το υπουργείο Εμπορίου των ΗΠΑ, 4,7 εκατομμύρια μισθωτοί έχασαν τη δουλειά τους κατά τα τελευταία 3 χρόνια. Οι άνεργοι μόνο στις ΗΠΑ ξεπερνούν τα 20 εκατομμύρια και οι φτωχοί τα 35-40. Σχεδόν ίδιοι είναι οι αριθμοί και στις χώρες της ΕΟΚ. Η ανεργία, τόσο στις ΗΠΑ, όσο και στις χώρες της ΕΟΚ, πλήττει ιδιαίτερα τους νέους. Στις ΗΠΑ, πάλι, το ποσοστό ανεργίας των νέων 16-19 ετών, φτάνει το 55% και το ποσοστό για έγχρωμους νέους 16-24 ετών το 30-42%². Αυτή είναι μια μόνο από τις όψεις της «εξισωτικής» κοινωνίας των ΗΠΑ και γενικότερα των κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών, όπου η ανεργία θεωρείται φυσιολογική κατάσταση την οποία οι εργαζόμενοι πρέπει να αποδεχτούν —όπως αποδέχονται τους σεισμούς ή τις θεομηνίες. Ανεργία, ανταγωνισμός, άγχος, ναρκωτικά, υποकुλτούρα, έγκλημα, είναι η άλλη όψη της κεφαλαιοκρατικής πραγματικότητας, το τίμημα της τεχνολογικής επανάστασης μπροστά στην οποία εκστασιάζονται όχι μόνο οι τεχνοκράτες και οι αστοί διανοούμενοι, αλλά και κάποιοι άλλοτε, αλλά και νυν «μαρξιστές», εκείθεν ή εντεύθεν του μακαρία τη καταρρεύσει «σιδηρού παραπετάσματος». Αυτό λοιπόν τον κόσμο του γενικευμένου ανταγωνισμού, της γενικευμένης αποξένωσης, τον κόσμο του υπαρξιακού μηδενός θα αποδεχτούμε σαν το σημείο Ωμέγα της ιστορίας; Θα απορρίψουμε το μαρξισμό ως δήθεν πρώτη αιτία των γκουλάγκ, και θα ικανοποιήσουμε την κομμουνιστική μας συνείδηση με το ρεφορμισμό της σοσιαλδημοκρατίας ή, ακόμα χειρότερα, με τη φενάκη του νεοφιλελευθερισμού; Έχοντας αποδεχτεί την ιστορική συντριβή μας θα φροντίσουμε, χαμογελώντας αναίτια και ηλίθια, να ενσωματωθούμε στο σύστημα, χαζοπιστεύοντας ότι γινόμαστε «δύναμη εξουσίας»;

Ένα μέρος από τους κατοίκους των ανατολικών χωρών (κομμουνιστές και μη) χάσκουν σήμερα έκθαμβοι μπροστά στις βιτρίνες του καπιταλισμού. Αλλά με ποιο τρόπο συσσωρεύθηκε αυτός ο πλούτος; Ποιες ήταν οι πηγές της πρωταρχικής καπιταλιστικής συσσώρευσης; Και ποιες είναι οι πηγές του σημερινού πλούτου; Και πώς κατανέμεται αυτός ο πλούτος;

Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα είναι γνωστή: Πόλεμος, αποικιοκρατία, δουλεμπόριο, εκμετάλλευση της αγροτιάς και του προλεταριάτου του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού της Δυτικής κυρίως Ευρώπης. Ως προς το δεύτερο ερώτημα, δεν χρειάζεται να προσφύγουμε στην ιστορία. Η τεχνολογική επανάσταση, η κυριαρχία των πολυεθνικών και η διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής ολοκλήρωσης δεν είναι βέβαια ειδυλλιακές ιστορικές διαδικασίες. Πραγματοποιούνται μέσα από ακήρυχτους αλλά ανελέητους πολέμους ανάμεσα στους ατομικούς καπιταλιστές, ανάμεσα στις πολυεθνικές των μητροπόλεων του καπιταλισμού, ανάμεσα στα μεγάλα κέντρα του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού (ΗΠΑ, Ιαπωνία, Ευρώπη),

1. Βλ. *Le Monde Diplomatique*, Νοέμβρης 1989.

2. Βλ. *Πριν*, Δεκέμβρης 1989 (Συνέντευξη του Προέδρου της Κομμουνιστικής Νεολαίας των ΗΠΑ).

πραγματοποιούνται μέσα από την εκμετάλλευση του εγχώριου προλεταριάτου, την καταλήστευση των πρώτων υλών, της εργατικής δύναμης και την προϊούσα πτώχευση των χωρών του «τρίτου κόσμου», μέσα από την ένταση των εξοπλισμών, με το μοίρασμα και το ξαναμοίρασμα των πρώτων υλών και των αγορών και τους αντίστοιχους τοπικούς πολέμους.

Η ανεργία είναι μία από τις προϋποθέσεις για την ανασυγκρότηση και την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Για άλλη μια φορά, η ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνικής γίνεται «το μαρτυρολόγιο του παραγωγού» (Μαρξ). Η αβεβαιότητα, η μερική απασχόληση, η εποχιακή απασχόληση, η σύνδεση με την παραγωγικότητα, το μισό ωράριο, η γενίκευση του *προσωρινού*, είναι τα νέα δώρα του καπιταλισμού των πολυεθνικών στην εργατική τάξη. Από την άλλη πλευρά, η αποτυχία του «κράτους πρόνοιας», δηλαδή του κρατικού παρεμβατισμού, να άρει τις αντιθέσεις του συστήματος και να το βοηθήσει να ξεπεράσει την κρίση του, οδήγησε στις θεωρίες και στην πρακτική για «λιγότερο κράτος», στην ιδεολογία και την πρακτική του νεοσυντηρητισμού και στην επακόλουθη περιστολή των κατακτήσεων της εργατικής τάξης.

Ο όρος *νέοι φτωχοί* απεικονίζει μία από τις συνέπειες της βασικής και ενδογενούς αντίφασης του καπιταλισμού: την αυξανόμενη φτώχεια μιας μερίδας του πληθυσμού, μέσα στον αυξανόμενο κοινωνικό πλούτο. Η «υπερπαραγωγή», που είναι η ορατή πλευρά της υποκατανάλωσης, η έλλειψη αγορών, η ανεργία και η ένδεια μέσα στον πλούτο, δεν είναι ανεξήγητες καταστάσεις: είναι συνέπειες της εσωτερικής και αξεπέραστης αντίφασης του καπιταλισμού, που συνίσταται στην αύξουσα κοινωνικοποίηση της παραγωγής από τη μια, στην ιδιωτική κατοχή των μέσων παραγωγής και στην ατομική ιδιοποίηση της υπεραξίας από την άλλη.

Αλλά δεν είναι μόνο η αβεβαιότητα, ο ανελέητος αγώνας για την ύπαρξη και η φτώχεια ενός μέρος του πληθυσμού των χωρών του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Ενδογενή στοιχεία αυτών των κοινωνιών είναι η *αποξένωση*, τόσο στο χώρο της παραγωγής (αποξένωση από τα μέσα παραγωγής και από το προϊόν της εργασίας), όσο και στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων, της ιδεολογίας και του πολιτισμού. Ο άνθρωπος στις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού τείνει όλο και περισσότερο προς το μονοδιάστατο *ον*, του *homo oeconomicus*, που πουλά την εργατική του δύναμη για να διατηρήσει τη βιολογική του υπόσταση, ή που αγωνίζεται να αποκτήσει ατομική ιδιοκτησία — την έσχατη και υπέρτατη αξία του συστήματος. Από την άλλη πλευρά, τα σύγχρονα μέσα μαζικής ιδεολογικής χειραγώγησης, μαζί με την καταστροφή των κοινωνικών και των προσωπικών σχέσεων και το φόβο της ανεργίας, τείνουν να διαμορφώσουν ένα πολιτικά ουδέτερο ανθρώπινο *ον*, πολιτισμικά υποβαθμισμένο, που θα αρκестεί στα «αγαθά» της καταναλωτικής κοινωνίας με τα οποία θα ανταλλάσσει όχι μόνο τη βιολογική, αλλά και την ψυχική και την πνευματική του υπόσταση.

2. Η Γη, σκουπιδότοπος του καπιταλισμού

Αναπτυσσόμενη εμπορευματική παραγωγή. Διεθνοποίηση της παραγωγής (πρόοδος για τους τεχνοκράτες και για τους αφελείς «μαρξιστές»). Εποχή των πολυεθνικών. Αντίστοιχα — και αναπόφευκτα: γενικευμένη αποξένωση και αλλοτρι-

ωση. Ο άνθρωπος ριγμένος στους ανελέητους ανταγωνισμούς της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας με συνοδό του το άγχος, ον ανασφαλές, ξένος πάνω στη γη, ξένος μέσα στον ακατανόητο κόσμο τον οποίο δημιουργεί με τα χέρια και με το πνεύμα του.

Αλλά η ανάπτυξη, ο πλούτος και η δυστυχία των αναπτυγμένων χωρών συμβάδισε, αντισυμμετρικά, με την εξάρτηση, την πτώχευση και την εξαθλίωση του τρίτου κόσμου. Συνολικά, με τη μετατροπή, τόσο των αναπτυγμένων, όσο και των υποανάπτυκτων χωρών, σε σκουπιδότοπους του καπιταλισμού.

Δεν θα αναφερθούμε στη σπατάλη και στην εξάντληση των πρώτων υλών. Στην καταστροφή του αστικού και του φυσικού περιβάλλοντος. Στη μόλυνση της ατμόσφαιρας, στις ασθένειες από τη ραδιενέργεια (πυρηνικές δοκιμές, πυρηνικά «ατυχήματα» και πυρηνικά απόβλητα), από τις χημικές ουσίες και τις χημικές ύλες, από τα συντηρητικά και τα λοιπά των βιομηχανοποιημένων τροφίμων. Θα παραθέσω μόνο σαν παράδειγμα, λίγα χαρακτηριστικά στοιχεία για τη μόλυνση των θαλασσών από τα απόβλητα της βιομηχανικής κοινωνίας μας: Κατά τον ΟΗΕ, συνολικά «20 δισεκατομμύρια τόννοι απορριμμάτων κάθε είδους ριχνονται κάθε χρόνο στα βάθη των ωκεανών και στη θάλασσα, και τις περισσότερες φορές χωρίς καμιά προηγούμενη επεξεργασία». Οι συνέπειες, και ειδικά για τη Μεσόγειο, είναι γνωστές. Ιδιαίτερα όμως αξίζει να αναφερθούμε στα τοξικά απόβλητα. Κατά τον ΟΟΣΑ, 320 εκατομμύρια τόννοι τοξικών απορριμμάτων προστίθενται κάθε χρόνο στα ήδη υπάρχοντα. Ταυτόχρονα στους ωκεανούς απορρίπτονται κάθε χρόνο 45 εκατομμύρια τόννοι απορριμμάτων, 2,5 εκατ. τόννοι χημικών αποβλήτων και 37,5 εκατομμύρια τόννοι λάσπης με βαρέα μέταλλα³. Προσθέστε σ' αυτά τα ραδιενεργά κατάλοιπα, τα προϊόντα των καύσεων (διοξειδίο του θείου, οξειδία του αζώτου, διοξειδίο και μονοξειδίο του άνθρακα, κλπ.), τη ραδιενεργό σκόνη, τους υδρογονάνθρακες που χύνονται στη θάλασσα, το ραδόνιο των ορυχείων, την επίδραση των μικροκυμάτων, κλπ. κλπ., και φτιάχνετε μια πολύ αισιόδοξη εικόνα για το μέλλον της «επιστημονικής» εποχής μας⁴.

Αλλά η ανάπτυξη με κίνητρο το κέρδος δεν οδήγησε μόνο στη σημερινή κρίση των κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών. Άλλου είδους και πιο απάνθρωπες συνέπειες είχε για τις χώρες του λεγόμενου «τρίτου κόσμου».

Ήδη στην εποχή του ο Μαρξ είχε επισημάνει την καταστροφή του εδάφους των αποικιών με την κοπή των δασών και τις μονοκαλλιέργειες, με την εξάρθρωση των παραδοσιακών δομών και μορφών συλλογικότητας, και συνολικά τις βάρβαρες συνέπειες της αποικιοκρατίας. Έκτοτε η εκμετάλλευση έγινε περισσότερο συστηματική και πολύμορφη: καταλήστευση του εδάφους και των πρώτων υλών, εκμετάλλευση της κακοπληρωμένης εργατικής δύναμης, αγορές για την πώληση βιομηχανικών προϊόντων, κλπ. κλπ. Συνολικά, οι χώρες του λεγόμενου τρίτου κόσμου αποτελούν μια από τις πηγές της τεράστιας συσσώρευσης κεφαλαίων στις μητροπόλεις του ιμπεριαλισμού. Οι χώρες αυτές βρίσκονται σε

3. Βλ. *Politis*, 79, Νοέμβρης 1989.

4. Για μια συστηματικότερη διαπραγμάτευση, Ε. Μπισάκη, *Ρήξη ή ενσωμάτωση*, 10ο Κεφάλαιο. Για τις επιπτώσεις της ραδιενέργειας βλ. Θ. Γεράνιου, *Πυρηνική ενέργεια - Κοινωνία* (Πανεπιστημιακές παραδόσεις).

καθεστώς οικονομικής και τεχνολογικής — και συχνά και στρατιωτικής και πολιτικής — εξάρτησης και η οικονομία τους σε μόνιμη κρίση. Υπολογίζεται ότι το χρέος των χωρών του «τρίτου κόσμου» ανερχόταν το 1988 σε 1.240 δισεκ. δολάρια. Προσθέστε τις ασθένειες, τον αναλφαβητισμό, την πείνα, τις συχνά εξωθεν επιβαλλόμενες δικτατορίες, τους τοπικούς και εμφύλιους πολέμους, την εξάρθρωση των παραδοσιακών δομών και θα έχετε μια εικόνα της κατάστασης στις χώρες τις εξαρτημένες από τον ιμπεριαλισμό.

Τις τελευταίες ημέρες γράφτηκε στον Τύπο ότι περισσότερα από 100.000.000 παιδιά από τις χώρες του τρίτου κόσμου θα πεθάνουν στην επόμενη δεκαετία. Κατά μια έκθεση της Γιούνισεφ, 8.000 παιδιά πεθαίνουν κάθε μέρα επειδή δεν έχουν εμβολιασθεί, 7.000 πεθαίνουν από αφυδάτωση, 6.000 από πνευμονία. Και όμως τα 100 εκατομμύρια παιδιά θα μπορούσαν να σωθούν με μια δαπάνη μόλις 2 δισεκ. δολαρίων.

Πράγματι, τι είναι 2 δισεκ. δολάρια, όταν ξοδεύονται τρισεκατομμύρια για τον πόλεμο. Αλλά ας αφήσουμε τις πολεμικές δαπάνες και τους παγκόσμιους πολέμους. Μόνο ο πόλεμος της Πραιτώριας εναντίον των γειτόνων της, γράφει το γαλλικό περιοδικό *Politis*, στοίχισε 1.500.000 νεκρούς και 60 δισεκ. δολάρια στις χώρες της Μαύρης Νότιας Αφρικής.

Ποιοι ήταν οι στόχοι αυτού του πολέμου; Σύμφωνα με μια έκθεση των Ηνωμένων Εθνών, ο ανοιχτός πόλεμος, η μαζική τρομοκρατία, οι φονικές επιδρομές, η ομηρία ήταν οι μέθοδοι που χρησιμοποίησε το νοτιο-αφρικανικό καθεστώς για να διατηρήσει τα γειτονικά κράτη σε κατάσταση οικονομικής και πολιτικής κηδεμονίας. Τώρα θα χρειαστούν τουλάχιστον 5 χρόνια για να αποκατασταθεί η παραγωγή, οι υγειονομικές υπηρεσίες και τα δίκτυα ύδρευσης. Επιδημίες, οικολογική και οικονομική καταστροφή είναι ο φόρος που πλήρωσαν οι κάτοικοι της Μοζαμβίκης, της Αγκόλα και της Ναμίμπια, εξαιτίας της γειτονίας τους με την Πραιτώρια.

Περισσότερο από τα μισά θύματα αυτού του πολέμου ήταν παιδιά. Κατά τη Γιούνισεφ, η παιδική θνησιμότητα στη Μοζαμβίκη και την Αγκόλα ξεπέρασε τον αριθμό των νεκρών της Χιροσίμα και του Ναγκασάκι. Μια άλλη πλευρά της τραγωδίας ήταν οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών. Οι μισοί τουλάχιστον κάτοικοι της Μοζαμβίκης έγιναν το λιγότερο μία φορά πρόσφυγες, εγκαταλείποντας όλα τα αγαθά τους. Η καταστροφή της γεωργίας στέρησε από προμήθειες 4,5 εκατ. κατοίκους των πόλεων, και η καταστροφή των σιδηροδρομικών γραμμών είχε σαν συνέπεια την καταστροφή του εμπορίου. Στη Μοζαμβίκη υπάρχουν 250.000 ορφανά. 175.000 πέθαναν από την πείνα και τις ασθένειες μεταξύ 1980-1988. Στην Αγκόλα, εξάλλου, το ένα τρίτο του πληθυσμού κατέφυγε αλλού για να σωθεί. 500.000 κατέφυγαν σε γειτονικές χώρες. 40.000 είναι ανάπηροι από εκρήξεις ναρκών. Και ο τραγικός κατάλογος θα μπορούσε να συνεχισθεί με δεδομένα από τη Ζιμπάμπουε, τη Ζαμβία, την Τανζανία, τη Ναμίμπια, κλπ.⁵

Η Αφρική πληρώνει ακριβά για τα διαμάντια, τα πολύτιμα ορυκτά του υπεδάφους της, για τις τεράστιες δυνατότητες της γεωργίας της. Το ίδιο ισχύει για τις πλούσιες χώρες της Λατινικής Αμερικής με τις δικτατορίες και τους εξαθλιωμέ-

5. Βλ. *Politis*, 78, Νοέμβρης 1989.

νους πληθυσμούς, για τους λαούς της Μέσης Ανατολής και της Νότιας Ασίας. Κάθε φορά που χρειάστηκε, οι ιμπεριαλιστές — Αμερικανοί, Άγγλοι, Γάλλοι, Βέλγοι κλπ. — δεν δίστασαν να κηρύξουν τοπικούς πολέμους, να επιβάλουν δικτατορίες, να κάνουν πολιτικές δολοφονίες ή γενοκτονίες. Ας θυμηθούμε τις χούντες της Αργεντινής και της Χιλής, τη Νικαράγουα, το Σαλβαδόρ και την Ταϊτή, τον πόλεμο των Φόκλαντ, τον πόλεμο Ιράν - Ιράκ, τις επεμβάσεις στη Μέση Ανατολή, στην Αίγυπτο, τις επιθέσεις στη Λιβύη, την υποστήριξη διεφθαρμένων - δικτατορικών καθεστώτων στην Ελλάδα, την Τουρκία, τη Βιρμανία, την Ινδονησία, τις Φιλιππίνες, κλπ. κλπ.

Ας θυμηθούμε τον πόλεμο Ιράν - Ιράκ, έναν από τους πιο «παράλογους» πολέμους στην ιστορία, που πίσω του βρίσκονται πολύ «λογικά» συμφέροντα. Ο πόλεμος αυτός στοίχισε 1.000.000 νεκρούς — ένα ποσοστό ήταν παιδιά και έφηβοι. Ας ξεχάσουμε όμως τους νεκρούς. Σήμερα ακόμα, κατά ανεπίσημες στατιστικές, κρατούνται από τις δυο πλευρές 800.000 όμηροι! Από αυτούς επαναπατρίστηκαν 155 Ιρακινοί και 56 Ιρανοί! Στα στρατόπεδα του Ιράν βρίσκονταν στις αρχές του 1988, 520.000 Ιρακινοί. Έκτοτε υπήρξε η έξοδος των Κούρδων εξαιτίας των χημικών βομβαρδισμών στο Ιράκ. Αντίστροφα, στο Ιράκ βρίσκονται 100.000 Ιρανοί. Τι θα γίνουν όλοι αυτοί οι «προδότες» και «εχθροί» των δύο εγκληματικών καθεστώτων; Κατά έναν ειδικό «τα δύο καθεστώτα έδειξαν τέτοια βαρβαρότητα, τέτοια περιφρόνηση των ελευθεριών και του δικαίου, ώστε πολλοί τρομοκρατούνται με την ιδέα και μόνο της επιστροφής»⁶.

Τέλος, ας θυμηθούμε τα δικτατορικά καθεστώτα του Μαρόκου, της Αιγύπτου, του Σουδάν, τις γενοκτονίες του Ισραήλ σε βάρος των Παλαιστινίων, τους πολέμους στη Βιρμανία η οποία αποτελεί ιδιωτική ιδιοκτησία της στρατιωτικής χούντας, στην Καμπότζη, τις εμφύλιες ταραχές στις Ινδίες, τις γενοκτονίες στην Κεϋλάνη, κλπ., κλπ. και θα έχουμε μία αισιόδοξη εικόνα των ελευθεριών και του ανθρωπισμού που επιβάλλει όπου μπορεί ο ιμπεριαλισμός σε συνεργασία με τις εγχώριες αντιδραστικές δυνάμεις.

Αλλά σήμερα δεν είναι μόνο οι σιωνιστές. Είναι και η παλαιστινιακή αντίσταση, η Ιντιφάντα, που συμπλήρωσε τα δύο χρόνια της. Είναι η Κούβα, η Νικαράγουα και το Σαλβαδόρ. Παλαιότερα η Αγκόλα και το Βιετνάμ. Συνολικά, ανάμεσα στο 1974 και το 1980 θριάμβευσαν 14 επαναστάσεις στην Ινδοκίνα, την Πορτογαλική Αφρική, την Αιθιοπία, το Ιράν, κλπ. Βέβαια ο δρόμος των νέων καθεστώτων δεν ήταν εύκολος. Άλλες απ' αυτές τις χώρες αγωνίζονται να ξεπεράσουν τη καταστροφή της αποικιοκρατίας και του πολέμου (Βιετνάμ, χώρες της Πορτογαλικής Αφρικής), σε άλλες ο πόλεμος συνεχίζεται (Καμπότζη), άλλες έχουν εμπλακεί σε νέους πολέμους (Αιθιοπία), άλλες στενάζουν κάτω από τη μπότα των τεχνοκρατών (Ιράκ) και άλλες, όπως το Ιράν, ξαναζούν το θεοκρατικό Μεσαίωνα στην εποχή των πετρελαίων και της ηλεκτρονικής⁷.

Ο ιμπεριαλισμός δεν τόλμησε να εξαπολύσει τον τρίτο (και τελευταίο) παγκόσμιο πόλεμο. Ωστόσο είναι παρών σε όλες τις περιοχές του πλανήτη όπου χύνε-

6. Βλ. άρθρο του R.P. Parignau: *Le Monde Diplomatique*, Νοέμβρης 1989.

7. Βλ. *Le Monde Diplomatique*, 89, Νοέμβρης 1989. Εκτενέστερα: F. Halliday, *Gold War, Third War. An Essay on Soviet - American Relations*, Hutchinson, London.

ται ανθρώπινο αίμα για να μην κινδυνεύσουν τα οικονομικά και τα στρατιωτικά συμφέροντα των ΗΠΑ. Τελευταία γίνονται προσπάθειες για «ρύθμιση» των περιφερειακών συγκρούσεων στην Κεντρική Αμερική, στη Νότια Αφρική, στην Αιθιοπία και στο Σουδάν, στη Μέση Ανατολή, στην Καμπότζη και στο Αφγανιστάν. Αλλά σ' όλες αυτές τις περιοχές συνεχίζεται, άμεσα ή έμμεσα, η αμερικανική επέμβαση. Η Σοβιετική Ένωση εξάλλου, μετά την αποχώρηση των σοβιετικών και των βιετναμικών στρατευμάτων, αύξησε τη βοήθειά της προς την Καμπούλ και την Καμπότζη. Πού θα οδηγήσουν όμως οι προσπάθειες για «εθνική συμφιλίωση» στην Καμπότζη ή στο Αφγανιστάν; Τι σημαίνει *ειρήνη* στο Σαλβαδόρ, και τι προσιωνίζονται δηλώσεις Σοβιετικών ότι δεν έδωσαν όπλα στο Σαλβαδόρ ή στη Νικαράγουα; Τι μας επιφυλάσσει η «νέα σκέψη», το «κοινό ευρωπαϊκό σπίτι» και ευρύτερα η κατάρρευση των καθεστώτων του άλλοτε «υπαρκτού σοσιαλισμού»;

3. Η κατάρρευση του μη «υπαρκτού σοσιαλισμού»

Ο ιμπεριαλισμός δεν ήταν λοιπόν χάρτινη τίγρις. Ωστόσο μέσα από τις τραγωδίες της σύγχρονης ιστορίας διαγραφόταν μια αισιόδοξη προοπτική. Η ιστορία είναι, κατά τη γνωστή ρήση του Μαρξ, η ιστορία της πάλης των τάξεων. Ο σοσιαλισμός, μέσα από την ιστορική διαδικασία της κατάργησης των τάξεων, θα σήμαινε το πέραςμα από την προϊστορία στην πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας, στην εποχή όπου οι άνθρωποι θα γίνονταν επιτέλους κύριοι του ιστορικού γίγνεσθαι. Σοβιετική Ένωση, Λαϊκές Δημοκρατίες, Κίνα, Κούβα, Βιετνάμ, επαναστατικά κινήματα στην Αφρική. Η ιστορία του εικοστού αιώνα φαινόταν να επιβεβαιώνει το χαρακτηρισμό του αιώνα μας σαν αιώνα των προλεταριακών επαναστάσεων και των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων. Μέσα στις δυσκολίες της ταξικής πάλης, μέσα στους σκοτεινούς καιρούς της αντεπανστασης, είχαμε ένα φωτεινό σημείο αναφοράς: τις χώρες του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού. Τα καθεστώτα αυτά σήμερα καταρρέουν από τα μέσα, χωρίς τις «ραδιουργίες του ιμπεριαλισμού», χωρίς τη δράση «των πρακτόρων». Καταρρέουν μέσα σε λίγους μήνες σαν χάρτινοι πύργοι. Σαν να μην υπήρξαν ποτέ.

Περί τίνος πρόκειται λοιπόν;

Ας σημειώσουμε πρώτα, επιγραμματικά, τα γεγονότα.

Μετά την Πολωνία, η κρίση χτύπησε τη Σοβιετική Ένωση. Το φωτισμένο τμήμα της γραφειοκρατίας ανέλαβε την πρωτοβουλία για το ξεπέραςμα της κρίσης. Δυο νέες λέξεις προστέθηκαν έκτοτε στο πολιτικό λεξικό: *αναδόμηση* και *διαφάνεια*. Η περεστρόικα γέννησε πολλές ελπίδες και άνοιξε νέες δυνατότητες για τη λαϊκή πρωτοβουλία. Ωστόσο, το κίνημα από τα πάνω, με πρωτοβουλία της γραφειοκρατίας, ταλαντεύεται ανάμεσα στο ριζοσπαστισμό και τις μισές λύσεις, αφήνοντας σχετικά αδιάφορο ένα λαό που είχε αποκοπεί επί 60 χρόνια από την πολιτική και που δεν βλέπει να καλυτερεύει η ζωή του. Πράγματι, η κατάσταση της οικονομίας έχει μέχρι σήμερα χειροτερεύσει. Κατά το σοβιετικό πρωτοπουργό, το έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού θα φθάσει το 1989 τα 92 δισεκ. ρούβλια και το εξωτερικό χρέος θα αυξηθεί κατά 18 δισεκ. ρούβλια. Οι ελλείψεις καταναλωτικών αγαθών αυξάνονται, η παραοικονομία ανθεί, νέες μορφές ιδιοκτησίας, ιστορικά κατώτερες, αναδύονται με κρατική ή ανεξάρτητα από την

κρατική πρωτοβουλία. Μια κατηγορία οικονομολόγων βρίσκει σαν μόνη διέξοδο από την κρίση το απότομο πέρασμα στη νέα πανάκεια: στην *ελεύθερη αγορά*. Οικονομική κρίση, παραοικονομία, μαφία, οργανωμένο έγκλημα, σκάνδαλα, διαφθορά που έφθανε μέχρι το περιβάλλον του Μπρέζνιεφ και καλυπτόταν — απ' ό,τι γράφεται — από τον ίδιο τον Μπρέζνιεφ. Από την άλλη πλευρά παθητικότητας, χαμηλή παραγωγικότητα, αδιαφορία, αλκοολισμός, εθνικισμός, έξαρση του θρησκευτικού φαινομένου. Ένα μέρος του κομματικού και κρατικού μηχανισμού αντιδρά και συσπειρώνεται, ένα άλλο, με τα μάτια στραμμένα στη Δύση, ονειρεύεται την οικονομία της αγοράς και τον αστικό φιλελευθερισμό, και η μόνη ελπίδα για μια σοσιαλιστική προοπτική είναι τα πρώτα σημάδια από την αναγέννηση του εργατικού κινήματος⁸.

Η Πολωνία, από την άλλη πλευρά, συγκλονίζεται από μια ατέρμονη κρίση από το 1980. Το πολωνικό κόμμα, αποκομμένο από την κοινωνία, με γραφειοκρατικές δομές, ανίκανο να αντιδράσει, σερνόταν από συμβιβασμό σε συμβιβασμό, ώσπου να εξωσθεί άδοξα, και ανυπόληπτο να πεταχτεί στο περιθώριο της ιστορίας. Και όμως η Πολωνία θα μπορούσε να είχε σωθεί πριν 10 χρόνια, αν η τότε κομμουνιστική ηγεσία έβρισκε την εντιμότητα και το θάρρος να ομολογήσει τη χρεοκοπία της και να διακηρύξει: *Όλη η εξουσία στα Σοβιέτ*. Αλλά η γραφειοκρατία αντέδρασε σαν κυρίαρχη τάξη. Έτσι η εργατική τάξη της Πολωνίας, *δεκαετίες έξω από την πολιτική*, είδε το «κόμμα της» και το «κράτος της», σαν μηχανισμούς ξένους και εχθρικούς, απέναντι στους οποίους έπρεπε να αμυνθεί και τους οποίους έπρεπε να ανατρέψει. Η κρίση του κρατικού - γραφειοκρατικού «σοσιαλισμού» οδήγησε, σ' αυτές τις συνθήκες, στη *στρεβλή υπέρβαση* της: στην «Αλληλεγγύη», στις γονυκλισίες μπροστά στους αγίους του καθολικισμού, και στους μάγους τους φέροντας χρυσόν και σμύρναν από τη Δύση⁹. Δέκα χρόνια ταξικής πάλης, δέκα χρόνια ανικανότητας, ατολμίας και ατιμίας της κομμουνιστικής ηγεσίας και η Πολωνία βαδίζει σήμερα — σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις — προς τη γη της κεφαλαιοκρατικής επαγγελίας.

Το νέο φετίχ των Πολωνών: *οικονομία της αγοράς*. Οι νέοι εγκέφαλοι του φιλελευθερισμού δεν διδάχτηκαν από τη χρεοκοπία χωρών που εφαρμόσαν παρόμοια συνταγή, όπως, π.χ. η Βραζιλία: από την κοινωνία των δύο ταχυτήτων, την υπερχρέωση κλπ. «Για να πάρουν νέα δάνεια οι Πολωνοί», γράφει ο I. Sachs, «αναμένουν να υποταχθούν στους όρους του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Παγκόσμιας Τράπεζας σαν καλοί μαθητές, προικισμένοι με το πάθος των νεοφύτων και να πραγματοποιήσουν ακαριαία τη φιλελεύθερη μεταστροφή. Το κυβερνητικό πρόγραμμα λιτότητας είναι σύμφωνο με τις πιο ορθόδοξες μακροοικονομικές συνταγές»¹⁰. Αυτό σημαίνει: καθήλωση των μισθών, σκληρή εργατική νομοθεσία, νομικές διευκολύνσεις για εγκατάσταση ξένων κεφαλαίων και εξαγωγή κερδών, κατάργηση κοινωνικών κατακτήσεων στους χώρους της κατοικίας, της ασφάλισης, της παιδείας και της υγείας¹¹.

8. Βλ. άρθρο του Δ. Πατέλη, *Πριν*, Γενάρης 1990.

9. Βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Φιλοσοφία του ανθρώπου*, Gutenberg, 1990.

10. Βλ. άρθρο του I. Sachs, στο *Le Monde Diplomatique*, Νοέμβρης 1989.

11. Βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Πριν*, Νοέμβρης 1989.

Αλλά αυτό το πρόγραμμα, συνεχίζει ο Sach, θα προκαλέσει πιθανότατα εχθρικές αντιδράσεις από την πλευρά του πληθυσμού. «Η Πολωνία ανακαλύπτει με οδύνη, ότι οι πολιτικές αναδιαρθρώσεις που προτείνει το ΔΝΤ και η Παγκόσμια Τράπεζα, δεν είναι ένας μακρύς, ήσυχος ποταμός». Πράγματι, κατακτήσεις όπως η εξασφάλιση της εργασίας, η δωρεάν παιδεία, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, η φθηνή στέγη, μορφές *συλλογικότητας και αλληλεγγύης* που είχαν δημιουργηθεί στην προηγούμενη περίοδο, όλα αυτά, όσο στρεβλά και αν είχαν οικοδομηθεί, απειλούνται άμεσα από τη στροφή προς τον καπιταλισμό. Η ανεργία προβλέπεται ότι θα είναι της τάξεως του 10-15%. Ο πληθωρισμός θα ξεπεράσει το 1.000% και κατά τον πρωθυπουργό Λ. Μαζοβιέτσι, το 4.000%¹². Από το Σεπτέμβριο ο Πολωνικός Ερυθρός Σταυρός άρχισε να λειτουργεί «κουζίνες φτωχών». Τα ναυπηγεία Λένιν (Γντάνσκ) πουλήθηκαν στην Κυρία Τζόνσον εντ Τζόνσον, οι τεχνοκράτες και οι κρατικοί και κομματικοί γραφειοκράτες χώνονται σε εγχώριες ή ξένες επιχειρήσεις και οι πολυεθνικές και οι διεθνείς (κεφαλαιοκρατικοί) οργανισμοί θέτουν τους όρους τους για να δώσουν δάνεια ή να κάνουν επενδύσεις. «Ανοιξαμε», γράφει ο Α. Γκρεγκόρτσιν, «μια εποχή κερδοσκόπων σε βάρος των εργαζομένων. Εξελισσόμεθα σε χώρα των κομπιναδόρων, των ιπτάμενων εμπόρων, των απατεώνων, των εκβιαστών και των ληστών». Οι υποστηρικτές του νεοφιλελευθερισμού λένε τώρα: «Η Πολωνία δεν είχε ανάγκη από ένα φетиχισμό της ελεύθερης αγοράς, αλλά από ένα διαφανές και σύγχρονο κρατικό παρεμβατισμό στο σύστημα [...]. Το θαύμα που περίμεναν οι Πολωνοί από τη Δύση δεν ήρθε.»¹³

Το πολωνικό κόμμα αποδείχτηκε ανίκανο να αντιδράσει δημιουργικά. Τώρα στέκεται αμήχανο μπροστά στα γεγονότα. Οι Πολωνοί εργάτες απαλλάχτηκαν από τους ανίκανους και διεφθαρμένους γραφειοκράτες, τώρα όμως αρχίζουν να ζουν τα αγαθά του κεφαλαιοκρατικού παραδείσου. Δεν θα ήταν ίσως ουτοπικό να προβλέψουμε την αναγέννηση του πολωνικού εργατικού κινήματος έξω από την «Αλληλεγγύη» και έξω από το ΠΕΕΚ. Άλλωστε τα πρώτα σημάδια μιας τέτοιας αναγέννησης είναι ήδη ορατά.

Η ουγγρική ηγεσία του ΟΥΣΕΚ, αντίθετα, αποδείχτηκε πονηρή και προκομμένη. Στα χρόνια του «σοσιαλισμού» είχε μάθει την τέχνη του διοικείν, την τέχνη του επιχειρείν, την τέχνη του πλουτίζειν και την οδό της *αστικοποίησης*. Μπροστά στην κρίση του καθεστώτος, διάλεξε λοιπόν την πιο σύντομη οδό: Αυτοκαταργήθηκε όχι για να αυτοκτονήσει, αλλά για να περάσει πιο άνετα στον αστικό κοινοβουλευτισμό, να ανοίξει επιχειρήσεις, να αντιπροσωπεύσει ξένες επιχειρήσεις, με δυο λόγια να γευθεί, χωρίς αντιφάσεις και ντροπές, τα αγαθά της ελεύθερης οικονομίας. Αλλά ούτε η εργατική τάξη της Ουγγαρίας δεν φαίνεται, συνολικά, ευχαριστημένη, από την ηθική και την πολιτική των άλλοτε ηγετών της. Η τάξη αυτή — μαζί με την τότε εξαθλιωμένη αγροτιά — είχε δημιουργήσει το 1919 μια εφήμερη σοσιαλιστική δημοκρατία που πνίγηκε στο αίμα από την αντεπανάσταση. Οψόμεθα!

Ύστερ' απ' αυτά, έμεναν ως γνωστόν, τα τρία προπύργια της «ορθοδοξίας»

12. Ριζοσπάστης, 3.12.89.

13. *Ελευθεροτυπία*, 26.11.89.

και της «σταθερότητας». Η σπαρτιάτικη Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία, η σιωπηλή Τσεχοσλοβακία του Μπιλάκ και του Χούσακ, και η κοντινή Βουλγαρία του καλοκάγαθου Τοντάρ Ζίφκοφ. Σε λίγες μέρες κατέρρευσαν και τα τρία καθεστώτα, μπροστά στην οργή και την περιφρόνηση των εξεγερμένων λαϊκών μαζών. Ας δούμε σύντομα την κάθε περίπτωση χωριστά.

Η ΓΛΔ είχε ένα αρκετά υψηλό επίπεδο ανάπτυξης, ορθολογικά (;) οργανωμένη οικονομία και — κατά γενική ομολογία — υψηλό βιοτικό επίπεδο. Ήταν, ίσως, η πιο πετυχημένη (;) χώρα της σοσιαλιστικής κοινότητας. Φαίνεται όμως ότι η πραγματικότητα δεν ήταν σύμφωνη με την εικόνα. Αλλά δεν ήταν μόνο η οικονομική κρίση και τα 20 δισεκ. δολάρια του εξωτερικού χρέους. Ήταν και οι *οικονομικές ανισότητες*, τα προνόμια και η διαφθορά της ηγεσίας και της γραφειοκρατίας. Έτσι ο σπαρτιατικός Έριχ Χόνεκερ καθαιρέθηκε και διαγράφηκε για διαφθορά, κατάχρηση εξουσίας, κλπ. και είναι ήδη υπόδικος. Μαζί μ' αυτόν, ο πρωθυπουργός Βίλι Στοφ και άλλα στελέχη, όπως ο υπεύθυνος της Ασφάλειας, ο πρόεδρος του κοινοβουλίου, κλπ. Ο γραμματέας του υπουργείου Εμπορίου δραπέτευσε όταν άρχισε ανάκριση σε βάρος του για πιθανή διαφθορά. «Μέλη του Πολιτικού Γραφείου», γράφει με τον πιο αθώο τρόπο ο *Ριζοσπάστης*, λες και πρόκειται για το πιο φυσικό πράγμα στον καλύτερο των δυνατών κόσμων, «όπως ο Β. Κρολινόφσκι και ο Χάρι Τις ή και ο πρωθυπουργός Βίλι Στοφ, έχτιζαν βίλες αξίας 200.000 μάρκων για τα παιδιά τους, ή ξόδευαν χρήματα του δημοσίου για να έχουν ιδιόκτητες κυνηγετικές περιοχές με πολυτελείς βίλες μέσα σ' αυτές.»¹⁴ Έτσι, με την ανατροπή του καπιταλισμού, ο «σοσιαλισμός» οδήγησε στη ... φεουδαρχία με τα ιδιόκτητα δάση για το κυνήγι, τους υπηρέτες, τις μαγειρίσες, τους κηπουρούς, τη μυστική αστυνομία και την πρόπαιδα τιμωρία (φυλακή, εξορία, απέλαση) για όσους δεν έβρισκαν θαυμάσιο τον επίγειο παράδεισο των κυρίων τους.

Με την καθάρηση του Χόνεκερ, Γραμματέας του Κόμματος, κλπ., ανέλαβε ως γνωστόν ο Έγκον Κρέντς. Αυτό που δεν είναι ίσως γνωστό είναι οι πολιτικές προτιμήσεις του μη μακροημερεύσαντος ηγέτη. Όπως και ο μακαρία τη λήξει πολωνός συνάδελφός του, έτρεφε και αυτός ιδιαίτερη εκτίμηση στη νικήτρια των Φόκλαντ και των βρετανών ανθρακωρύχων: την κυρία Θάτσερ. Κατά τον Κρέντς: «Είναι μια πολύ ενεργητική και σταθερή πολιτικός. Οι πολιτικοί που γνωρίζουν τι θέλουν και επίσης πώς να το επιδιώξουν μέσα στην πολυπλοκότητα του πολιτικού παιχνιδιού, είναι και οι πρώτοι...»¹⁵ Αλλά ο θαυμασμός δεν έσωσε τον μαθητή κ. Κρέντς, ο οποίος, πέρασε σύντομα στο χώρο της ανωνυμίας. Ο Γκ. Γκίζι ανέλαβε τη θέση του και τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές πραγματοποιείται κάποιο έκτακτο συνέδριο του κόμματος μέσα στη σύγχυση και την αδιαφορία του πληθυσμού. Πρόεδρος της επιτροπής προετοιμασίας του συνεδρίου είχε ορισθεί ο Χ. Κρόκερ (;), ο οποίος, όπως μας πληροφορεί πάλι ο αθώος *Ριζοσπάστης*, δήλωσε στη *Νόιες Ντόιτσαντ*, ότι «*υπάρχει πρόθεση να συμπεριληφθούν στην επιτροπή και εργάτες από κάθε περιοχή*»¹⁶. Ιδού λοιπόν όπου το

14. *Ριζοσπάστης*, 3.12.89.

15. *Το Βήμα*, 3.12.89.

16. *Ριζοσπάστης*, 5.12.89.

κομμουνιστικό κόμμα ανακαλύπτει ότι υπάρχουν εργάτες! Τι να θαυμάσει κανείς περισσότερο; Την αθωότητα του Κρόκερ ή την αθωότητα του *Ριζοσπάστη*; Φαίνεται ότι οι γραφειοκρατίες είναι ανεπίδεκτες μαθήσεως.

Στο μεταξύ, για να μην υστερήσει σε «ανανεωτισμό» η νέα ηγεσία πέτυχε τη μετονομασία του ΕΣΚΓ σε «Ενιαίο Σοσιαλιστικό Κόμμα της Γερμανίας - Κόμμα του Δημοκρατικού Σοσιαλισμού». Από τον πρόλογο του νέου καταστατικού αφαιρέθηκε η φράση, «είμαστε ένα μαρξιστικό - σοσιαλιστικό κόμμα» και το νέο κόμμα αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως τμήμα της ευρω-αριστεράς. Βέβαια και εδώ οι οργανώσεις διχάστηκαν για τον τίτλο και τη φυσιογνωμία του κόμματος, αλλά και πάλι η ηγεσία κατάφερε να φενακίσει το πραγματικό πρόβλημα. Και ο χρόνος ασφαλώς μας επιφυλάσσει πολλές εκπλήξεις από τις παλινωδίες της κομμουνιστικής (;) ηγεσίας στη χώρα των Μαρξ και Ένγκελς.

Στο μεταξύ εκατομμύρια πολίτες της ΓΛΔ επισκέπτονται το Δυτικό Βερολίνο για να θαυμάσουν τις βιτρίνες του. Φαινόμενο φυσικό για ανθρώπους στερημένους και από πολιτική και ιδεολογία και από υλικά αγαθά. Αλλά μετά τον αρχικό θαυμασμό θα αρχίσουν ίσως να πληροφορούνται ότι στη Δυτική Γερμανία υπάρχουν 4 εκατ. άνεργοι, εκατοντάδες χιλιάδες άστεγοι, και χιλιάδες που κοιμούνται κάτω από τις γέφυρες. Και τότε ίσως σκεφτούν ότι η εναλλακτική λύση στον κρατικό «σοσιαλισμό», θα μπορούσε να είναι η *εργατική δημοκρατία*. Για την ώρα έχουν δημιουργηθεί ομάδες αντιπολίτευσης, όπως η *Δημοκρατική Ανανέωση*, το *Νέο Φόρουμ*, η *Δημοκρατία Τώρα*, το *Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα*, χριστιανοδημοκράτες, φιλελεύθεροι, και τέλος η *Ενωμένη Αριστερά*. Ιδεολογίες: από την οικονομία της αγοράς και το κράτος δικαίου, την οικολογία και τον πολυκομματισμό, μέχρι την πάλη της αριστεράς για τη σοσιαλιστική ανανέωση. Σύγχυση, χάος, τα μάτια στραμμένα προς τη Δύση, προοπτικές επανένωσης, αλλά και άγχος των εργαζομένων και πρώτα σημάδια αντίστασης στην έλξη του καπιταλισμού.

Με τη σειρά της ήλθε και η έκρηξη στην Τσεχοσλοβακία. Ολόκληρη η ηγεσία του κόμματος παραιτήθηκε μπροστά στη λαϊκή αξίωση, ο Ντούμπτσεκ φάνηκε ξανά στο προσκήνιο της πολιτικής και ο επί έτη διωκόμενος Χάβελ μίλησε μπροστά σε 300.000 Τσεχοσλοβάκους που ζητούσαν ελευθερία και δημοκρατία. Στο μεταξύ αποκαλύφθηκε και εδώ η υψηλή ηθική αυτών που χρόνια κράτησαν τον τσεχοσλοβακικό λαό κάτω από την μπότα της μυστικής αστυνομίας. Ο γνωστός και σε μας, αγαπητός της ηγεσίας του ΚΚΕ, Βασίλι Μπιλάκ, π.χ., ο σκοτεινός άνθρωπος που θεωρείται ότι έκανε την τυπική πρόσκληση για την εισβολή του 1968, κατηγορείται σήμερα από την εφημερίδα του ΚΚ της Σλοβακίας ότι απέκτησε βίλα στη Σλαβία, έναντι 20.000 δολαρίων, αφού προηγουμένως το κράτος είχε επενδύσει 10 φορές περισσότερα για να την αναμορφώσει. Κατά την εφημερίδα, η βίλα ανήκε σε συμμάχους των ναζί κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁷.

Φαίνεται ότι οι τέως προλετάριοι προτιμούν τις βίλες από τα διαμερίσματα, «για το καλό του λαού και του τόπου». Αλλά δεν ήταν μόνον οι βίλες. Σε συνέντευξη από την Τσεχοσλοβακία, ο *Ριζοσπάστης* γράφει ότι ρίχτηκε το σύνθη-

17. *Ελευθεροτυπία*, 13.12.89.

μα: «Το Σάνοπς στα παιδιά». Τι είναι το Σάνοπς; ρώτα η καλή εφημερίδα. Και απαντά: «Είναι το νοσοκομείο για τα στελέχη. Και δυστυχώς δεν πρόκειται για το μοναδικό προνόμιο που προκαλεί το λαϊκό αίσθημα. Η ηγεσία ξέκοψε από τη βάση, ξέκοψε από το λαό και να τα αποτελέσματα». Και ο συντάκτης του *Ριζοσπάστη* σχολιάζει: «Η κομματική ηγεσία (ακριβέστερα: η πλειοψηφία της κομματικής ηγεσίας) έκανε χρήση απαράδεκτων προνομίων [φαίνεται στο σοσιαλισμό υπάρχουν και *παραδεκτά προνόμια* — Ε.Μπ.]. Αδικαιολόγητα υπέρογκοι μισθοί [φαίνεται ότι υπάρχουν και δικαιολογημένα υπέρογκοι — Ε.Μπ.], λιμουζίνες, ντάτσες, υπηρέτες, ειδικά μαγαζιά με δυτικά προϊόντα, ειδικοί γεωργικοί συνεταιρισμοί, για προϊόντα χωρίς χρήση λιπασμάτων, απεριόριστα ταξίδια στο εξωτερικό, ελεύθερη χορήγηση συναλλάγματος, ειδικά νοσοκομεία, αδικαιολόγητη πολυτέλεια και σπατάλη του δημόσιου χρήματος¹⁸ [φαίνεται ότι υπάρχει και δικαιολογημένη σπατάλη του δημόσιου χρήματος — Ε.Μπ.].»

Μην πείτε ότι ο *Ριζοσπάστης* δεν ανανεώνεται! Εν τούτοις προτείνω την απόλυση του ανωτέρω συντάκτη για τρεις λόγους: 1. Επειδή γράφει τα ίδια που έλεγαν τόσα χρόνια οι διάφοροι αντικομμουνιστές και πράκτορες στη Δύση. 2. Επειδή είναι απρόσεκτος και του ξεφεύγουν αλήθειες περί νομίμων προνομίων, κλπ. 3. Επειδή, αντί να *σκέφτεται*, προτρέπει, όταν ο γραμματέας του κόμματος, ο κ. Φαράκος, «απλώς δεν έχει λόγο να μην ξανασκεφθεί» τα της εισβολής, η δε κυρία Παπαρήγα «πραγματικά δεν έχει καταλήξει» και έχει χάσει τον ύπνο της, καθότι «δεν φεύγουν από το μυαλό [της] οι διεθνής συνθήκες»¹⁹. Αυτά περί Τσεχοσλοβακίας των πολύ ορθόδοξων Μπίλακ και Χούσας, αγαπητών της ηγεσίας του ΚΚΕ και του *Ριζοσπάστη*. Όσο για την ηγετική ομάδα του ΚΚΕ, ως γνωστόν, επί δεκαετίες χαρακτήριζε αντισοβιετικούς και αντικομμουνιστές όσους τολμούσαν να μιλήσουν για προνόμια. Τώρα χωρίς ντροπή, χωρίς κάποια αυτοκριτική, γράφει πολύ χειρότερα απ' ό,τι λέγαν οι «αντικομμουνιστές» χωρίς ταυτόχρονα να τολμά να πάρει θέση για την εισβολή του 1968 και επιμένοντας ότι το ως τώρα μοντέλο, απλώς *εξάντλησε* τα ιστορικά του όρια (*Σημείωση*: Όταν γραφόταν αυτό το κείμενο, το ΚΚΕ «δεν είχε καταλήξει». Αλλά μόλις οι Σοβιετικοί «κατέληξαν» ότι επρόκειτο για λάθος, και οι δικοί μας κατέληξαν ότι επρόκειτο για λάθος! Είναι γνωστό ότι οι της καθ' ημάς Ανατολής ήταν πάντα *αυτόφωτοι*. Όμως επρόκειτο για λάθος ή για *λογική* και αναπόφευκτη συνέπεια της αυτοάμυνας της γραφειοκρατίας της Σοβιετικής Ένωσης και των τότε Λαϊκών Δημοκρατιών;).

Και τώρα ας έλθουμε στη μικρή και γειτονική μας Βουλγαρία, προπύργιο του φιλοσοβιετισμού αλλά, παραδόξως, πληγείσα με καθυστέρηση από τον ιό της περεστρόικα. Κατά τη γνωστή συνταγή, ο αγαθός πατερούλης Τοντόρ Ζίφκοφ καθαιρέθηκε και διεγράφη από μέλος του κόμματος, όπως διεγράφη και ο υιός αυτού Βλαντίμιρ και ο στενός συνεργάτης του Μίκλος Μπάλεφ. Η καθαίρεση, όπως γράφει η *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, έγινε με όλους τους κανόνες ενός στρατιωτικοπολιτικού πραξικοπήματος, με πρωτεργάτες τον υπουργό Εξωτερικών Μλαντένοφ και τον υπουργό Άμυνας στρατηγό Ντζούροφ, ο οποίος είχε εξα-

18. *Ριζοσπάστης*, 3.12.89.

19. Βλ. Γ. Φαράκος, *Ριζοσπάστης*, 12.12.89· Α. Παπαρήγα, *Ελευθεροτυπία*, 17.12.89.

σφαλίσει «την υποστήριξη όλων των επίλεκτων δυνάμεων του στρατεύματος, του σώματος καταδρομών [...], των τεθωρακισμένων και της αεροπορίας». Κατά την εφημερίδα, η εξουδετέρωση της φρουράς του Ζίφκοφ (2.000 άνδρες), αν πρόβαλε αντίσταση, θα ήταν παιχνιδάκι²⁰.

Δεν ζούμε στην εποχή την απόλυτης μοναρχίας. Απλώς ο αγαπημένος των μαζών χρειαζόταν προσωπική φρουρά 2.000 ανδρών. Έπρεπε λοιπόν να γίνει κλασικό ανακτορικό πραξικόπημα για να παρακληθεί να πάει σπίτι του. Και πάντα κατά την κλασική πλέον συνταγή, τη χώρα θα σώσει εφεξής ο σύντροφος Μλαντένοφ, όστις, αν και επί δεκαετίες στενός συνεργάτης του καθαιρεθέντος, ουδέν ε γνώριζεν περί προνομίων και διαφθοράς. Έτσι, η νεοσυσταθείσα *Επιτροπή* ερευνά τώρα για σκάνδαλα και διαφθορά και, κατά τον πρόεδρό της «υπάρχουν βάσιμα στοιχεία για να αρχίσει λεπτομερώς έρευνα για τα εισοδήματα και τις δαπάνες του Τοντόρ Ζίφκοφ». Τώρα η επιτροπή ερευνά οικονομικές και άλλες ατασθαλίες που διεπράχθησαν από τον Τοντόρ Ζίφκοφ, την οικογένειά του και το στενό περιβάλλον του. Ερευνά ακόμα υποθέσεις κερδοσκοπίας, διαφθοράς και κατάχρησης εξουσίας προς ίδιο όφελος²¹. Τέλος, σύμφωνα με νεότερα ο Ζίφκοφ καθαιρέθηκε και από *Αρχιστρατήγος*. Στη θέση του διορίστηκε ο νέος ηγέτης Πέταρ Μλαντένοφ! Ο Ζίφκοφ, απ' ό,τι γνωρίζουμε, υπήρξε και αντάρτης. Αλλά ο Μλαντένοφ; Προφανώς είναι δείγμα δημοκρατίας να συγκεντρώνονται όλες οι εξουσίες σε ένα πρόσωπο και ο ευτραφής Μλαντένοφ θα φορέσει τώρα και τη στολή του αρχιστρατήγου! Ως τότε ο βουλγάρικος λαός θα ανέχεται τους υποκριτές και τους αριβίστες της κυρίαρχης νομενκλατούρας;

Τέλος της άθλιας αυτής περιήγησης στη χώρα του Δράκουλα των Καρπαθίων, ή Δούναβη της Σκέψης, ή Ήρωα των Ηρώων. Ως γνωστόν, ο Νικολάε Τσαουσέσκου, η σύζυγος αυτού, *Ακαδημαϊκός* Έλενα, και τα τέκνα αυτών είναι μια δημοφιλής οικογένεια στη Ρουμανία. Αναφέρω χαρακτηριστικά, γράμμα ρουμάνων μεταλλωρύχων προς τον Ήρωα των Ηρώων, το οποίο δημοσίευσε η *Ισβέστια* και αναδημοσίευσε η *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*:

«Σεβαστότατε κι αγαπημένε σύντροφε Νικολάε Τσαουσέσκου, μέσα στην ατμόσφαιρα της δυνατής πνευματικής έξαρσης που οι εργάτες κι όλος ο λαός προσμένουν το μεγάλο φόρουμ των Ρουμάνων κομμουνιστών, επιτρέψτε μας, σεβαστότατε σύντροφε γενικέ γραμματέα Νικολάε Τσαουσέσκου, ήρωα των ηρώων, επίτιμε μεταλλωρύχε, να σας αναγγείλουμε πως οι 110 μεταλλωρύχοι της μπριγκάντας του τέταρτου τομέα του ορυχείου της Πετρίλα (...) έχουν εκτελέσει και ξεπεράσει το πεντάχρονο πλάνο».

Η αφοσίωση της εργατικής τάξης στον Τσαουσέσκου είναι λοιπόν δεδομένη. Αλλά επειδή, ως γνωστόν, τα μικρόβια της δημοκρατίας, κλπ., εμφωλεύουν παντού και πάντοτε, και προπαντός εισάγονται έξωθεν, η μυστική αστυνομία, η γνωστή *Σεκουριτάτε*, είχε και έχει αναλάβει να προφυλάξει το ρουμανικό λαό από τους επιβλαβείς εγχώριους και εισαγόμενους ιούς. Όποιος, π.χ. διαθέτει επικίνδυνη γραφομηχανή οφείλει να τη δηλώσει, και όποιος μιλήσει με ξένο πρέπει να το αναφέρει το πολύ σε 24 ώρες ώστε να του γίνει η σχετική απολύμανση.

20. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 26.11.89.

21. *Τα Νέα*, 14.12.89.

Τέλος, θεωρήθηκε αναγκαίο, για το θρίαμβο της εργατικής τάξης, να ισοπεδωθούν 8.000 χωριά, πολλά από τα οποία μάλιστα κατοικούντο από αλλοεθνείς.

Έτσι ο ρουμανικός λαός οικοδομούσε πεινώντας τον αδιάφθορο σοσιαλισμό των υψικαμίνων. Αλλά τα τελευταία νέα λένε ότι ο ρουμάνικος λαός φαίνεται να μην ανέχεται πλέον να τρώγει και να σκέπτεται δι' αντιπροσώπων. Στην Τιμισοάρα, π.χ., 10.000 άτομα διαδήλωσαν εναντίον του Δούναβη της Σκέψης, έκαψαν τα σοφά βιβλία του, και έριξαν στο ποτάμι τα πορτραίτα με το γνωστό γλυκύ - προστατευτικό χαμόγελο του μεγάλου ηγέτη. Φυσικά, η αστυνομία, κρυφή και φανερή, ετέθη πάραυτα επί το έργον. Ως τότε; (Σημείωση: Το κείμενο αυτό γράφτηκε στις 18 και 19 Δεκεμβρίου. Ακολούθησαν τα γνωστά γεγονότα: Γενίκευση της εξέγερσης, εκτέλεση του Τσαουσέσκου και της Έλενας Τσαουσέσκου, κυβέρνηση του Μετώπου Εθνικής Σωτηρίας, ελπίδες για δημοκρατική διέξοδο, νέες αντιθέσεις, έξαρση του αντικομμουνισμού. Η Ρουμανία ξυπνά από τον επιάλλητη χωρίς να γνωρίζει πού κινείται, αλλά με κυρίαρχο τον αντικομμουνισμό και τη στροφή προς την κεφαλαιοκρατική Δύση. Ένα από τα απεχθέστερα καθίστώα της ιστορίας έπεσε. Αλλά κατά την ηγεσία του ΚΚΕ και της ΕΑΡ, επρόκειτο απλώς για την πτώση ενός δικτάτορα. Υποκρισία, πολιτική τύφλωση ή και τα δύο;).

4. Ποιος σοσιαλισμός;

Τι ήταν λοιπόν αυτό που καταρρέει πιο ορμητικά απ' ό,τι θα μπορούσε να φαντασθεί και ο οξυδερκέστερος πολιτικός; Είναι η *κομμουνιστική κοινωνία*; Είναι ο *σοσιαλισμός*; Και πρέπει τώρα να δεχτούμε ότι ο σοσιαλισμός ήταν η τελευταία ουτοπία; Πρέπει να δεχτούμε το τέλος των ιδεολογιών, το τέλος της ταξικής πάλης, το τέλος της ιστορίας; Να δεχτούμε ότι ο άνθρωπος θα υποβαθμιστεί στην οικονομική του διάσταση — σ' αυτό που τείνει να γίνει η «ουσία» του στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού;

Θα προσπαθήσω να δείξω ότι αυτό που καταρρέει δεν είναι ο σοσιαλισμός, αλλά η κρατική — γραφειοκρατική παραμόρφωσή του — ο «σοσιαλισμός» που «χορηγήθηκε» στους λαούς άνωθεν, από μια άξεστη, παντογνώστρια, πανταχού παρούσα και παντοδύναμη ηγεσία. Ταυτόχρονα θα προσπαθήσω να δείξω ότι αυτό που έγινε δεν ήταν το απόλυτο σφάλμα της ιστορίας και ότι αυτό που απομένει σαν κατάκτηση και σαν πείρα δεν είναι το απόλυτο μηδέν.

Ο Μαρξ είχε ορίσει το σοσιαλισμό σαν την κοινωνία των ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών. Και αυτό που έγινε (θα εξετάσω παρακάτω τις αιτίες) ήταν μια πυραμидική, συγκεντρωτική, γραφειοκρατική και αυταρχική κοινωνία, με μια αυστηρά διαρθρωμένη ιεραρχία η οποία διαχειριζόταν ανεξέλεγκτα τον κοινωνικό πλούτο, αποφάσιζε για όλα τα μεγάλα ζητήματα (εκβιομηχάνιση, ανάπτυξη, παιδεία, ιδεολογία, τέχνη, κλπ.), αποφάσιζε για τα δικά της προνόμια, για τους μισθούς και τη ζωή των πολιτών. Αντί για την κοινωνία των ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών, οι πρώτες απόπειρες για οικοδόμηση του σοσιαλισμού οικοδόμησαν κοινωνίες *υπαλλήλων*.

Κατά τους κλασικούς του μαρξισμού, το κόμμα και το κράτος — αναγκαία κακά — θα έφθιναν και θα εξαφανίζονταν μέσα από την ιστορική διαδικασία της εξαφάνισης των τάξεων και της ενοποίησης της κοινωνίας. Αλλά στη Σοβιετική

Ένωση, για λόγους που θα εξετάσουμε, βαθμιαία επικράτησε ένα συγκεντρωτικό μοντέλο διεύθυνσης της οικονομίας και της κοινωνίας, διαμορφώθηκε το τεράστιο και ανεξέλεγκτο στρώμα της γραφειοκρατίας και βαθμιαία έτσι η κοινωνία, αντί να τείνει προς την ενοποίηση, οδηγήθηκε στη *διχοτόμηση*: κομματική και κρατική γραφειοκρατία, υψηλόμισθοι, προνομιούχοι κλπ. από τη μια, και από την άλλη ο λαός, για τη μοίρα του οποίου άλλοι αποφάσιζαν.

Η ιδιωτική κατοχή των μέσων παραγωγής καταργήθηκε. Έτσι εξαφανίστηκε ο ιδιώτης - αφεντικό. Αλλά τα μέσα παραγωγής δεν *κοινωνικοποιήθηκαν*. Τώρα τα μέσα παραγωγής και τον κοινωνικό πλούτο τα διαχειριζόταν το απρόσωπο *κράτος*, στο όνομα πάντα της εργατικής τάξης. Έτσι το νέο διευθυντικό-προνομιούχο στρώμα απέκτησε βαθμιαία νοοτροπία αφεντικού. Ελέγχοντας το κράτος και τα μέσα παραγωγής, το διευθυντικό στρώμα εκμεταλλευόταν τώρα τους πολίτες στο όνομα του λαού. Οι εργάτες ζούσαν με στερήσεις, αλλά το κράτος τους παρηγορούσε με τα λαμπρά οράματα του ανέφικτου κομμουνισμού. Η γραφειοκρατία παριφρονούσε τους εργάτες, χάριν των οποίων «θυσιαζόταν». Κατά τον Μαρξ, ο σοσιαλισμός, μέσα από τη διαδικασία της κατάργησης των τάξεων, θα οδηγούσε στην εξαφάνιση της ιδεολογίας, νοούμενης ως πλαστής συνείδησης. Αλλά η διχοτόμηση της σοβιετικής κοινωνίας γέννησε νέες ιδεολογικές παραμορφώσεις. Τις νέες κοινωνικές αντιθέσεις, το κυρίαρχο στρώμα τις ερμήνευε πλέον από τη δική του, ταξική άποψη.

Στο σοσιαλισμό δημιουργούνται νέες μορφές συλλογικότητας και νέες σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Αλλά οι νέες αντιθέσεις, που δεν λύνονταν από τη σκοπιά του λαού και συλλογικά, οδήγησαν στη δυσπιστία, στην πρακτορολογία, στο φόβο, στις διαγραφές, στην αστυνομική βία, στη σιωπή, στη στρέβλωση και στην απονέκρωση της θεωρίας και των θεσμών. Η λαϊκή δικαιοσύνη έγινε ταξική-κρατική δικαιοσύνη. Η αυτοκριτική έγινε υποκριτική μέθοδος κοινωνικής ανόδου. Ο λαός συνολικά αντιμετωπίστηκε όχι ως ο δημιουργός της ιστορίας, αλλά ως μέσον και ως αντικείμενο διαπαιδαγώγησης. Το κράτος για άλλη μια φορά πήγαινε χέρι - χέρι με τη βία και η επαναστατική βία μετατράπηκε σε αντεπαναστατική τρομοκρατία. Η εξόντωση της ηγεσίας των μπολσεβίκων και των εκατομμυρίων των σοβιετικών πολιτών, η φρίκη των στρατοπέδων συγκέντρωσης, η μετατροπή του μαρξισμού σε απολογητικό δόγμα, η μετατροπή της φιλοσοφίας σε θεραπενίδα της γραφειοκρατίας, η ιστορία που υπηρετούσε το επίσημο ψεύδος, ήταν οι συνέπειες της συγκεντρωτικής - αυταρχικής εξουσίας, της αυτονόμησης του κόμματος και του κράτους από την κοινωνία. Ο γραφειοκράτης έγινε βαθμιαία η έκπτωτη μορφή του πρωτοπόρου κομμουνιστή.

Ο καπιταλισμός αναπτύσσει την επιστήμη και την τεχνολογία, επαναστατικοποιεί τα μέσα παραγωγής, με κίνητρο το κέρδος. Το συμφέρον και ο εγγενής ανταγωνιστικός χαρακτήρας της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας είναι δυνάμεις ανάπτυξης, μέσα από τη φθορά και της φύσης και της εργατικής δύναμης. Ο κεφαλαιοκράτης αγωνίζεται για να πλουτίσει, ο προλετάριος για να μη χάσει τη δουλειά του η και με την ελπίδα να ανεβεί στην κατάσταση του μικροαστού. Στο σοσιαλισμό, αντίθετα, η συλλογική κατοχή των μέσων παραγωγής, το κοινό συμφέρον, οι νέες μορφές συλλογικότητας (σοβιέτ, συλλογική διεύθυνση στο εργοστάσιο ή στο κολχόζ, κλπ.), και οι νέες κοινωνικές σχέσεις θα αποτελούσαν τις προϋποθέσεις για την οικονομική πρόοδο.

Τις προϋποθέσεις αυτές τις κατέστρεψε το γραφειοκρατικό - συγκεντρωτικό πρότυπο, ο χωρισμός της κοινωνίας σε διευθυντικό στρώμα και σε εκτελεστές εντολών. Βέβαια, το μοντέλο λειτούργησε στην αρχή και ως ένα βαθμό, μέσα στο κλίμα του επαναστατικού ενθουσιασμού και της ελπίδας για την οικοδόμηση της νέας κοινωνίας. Αλλά η συγκεντρωτική διεύθυνση της οικονομίας και της κοινωνίας, η ιεραρχία στο χώρο της βιομηχανικής παραγωγής και η αποξένωση του εργάτη, η βίαιη κρατικοποίηση της αγροτικής οικονομίας, η κρατική, γραφειοκρατική διεύθυνση όλης της οικονομίας και της κοινωνικής ζωής, προσδιόρισαν τα όρια και την αποτυχία του προτύπου. Ο τερατώδης, γραφειοκρατικός και ανεξέλεγκτος μηχανισμός δεν μπορούσε, πέρα από ένα σημείο, να λειτουργήσει αποτελεσματικά και σαν εργαλείο για μία απεριόριστη, συμμετρική ανάπτυξη της οικονομίας. Και όσο προχωρούσε η απόσπαση και το ανεξέλεγκτο του μηχανισμού, μεγάλωνε η αδράνεια, η έλλειψη πρωτοβουλίας, η διαφθορά και η αναποτελεσματικότητα.

Για τους γραφειοκράτες, οι εργάτες είναι τεμπέληδες. Σπαταλούν τις πρώτες ύλες, αδιαφορούν για την ποιότητα. Είναι λοιπόν η φύση των εργατών να είναι τεμπέληδες; Αυτό θα ήταν το συμπέρασμα από την άποψη του κυρίαρχου στρώματος. Αλλά από μια άλλη άποψη, η αδιαφορία, η τεμπελιά, η χαμηλή παραγωγικότητα είναι συνέπειες της αποξένωσης του εργάτη από τα μέσα παραγωγής και από το προϊόν της εργασίας του. Τα φαινόμενα αυτά είναι *μορφές άμυνας* του εργάτη, για να περισώσει ό,τι μπορεί από την ύπαρξή του, εφόσον, όπως και στις κλασικά ταξικές κοινωνίες, η εργασία είναι και τώρα απώλεια της ουσίας του εργαζόμενου, απώλεια και όχι δημιουργική συμμετοχή στο κοινό έργο. Ο άνθρωπος στις γραφειοκρατικές κοινωνίες του κρατικού «σοσιαλισμού» θεωρήθηκε, όπως ομολογεί ο Γκορμπάτσφ, *μέσον* και όχι σκοπός της παραγωγικής δραστηριότητας.

Ο καπιταλισμός, σύμφωνα με μια φράση του Ένγκελς, είδε τη φύση όπως ένας ξένος στρατός μια κατακτημένη χώρα. Ο καπιταλισμός είχε σαν συνέπεια την άρνηση της ενότητας του ανθρώπου με τη φύση. Ο σοσιαλισμός, άρνηση της άρνησης, θα αποκαθιστούσε την κατεστραμμένη ενότητα του ανθρώπου με το «ανόργανο σώμα» του (Μαρξ). Επί χρόνια πιστεύαμε ότι ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» σεβάστηκε τη φύση, τα φυσικά αποθέματα, και ότι βρισκόταν στην πορεία προς την αποκατάσταση της κατεστραμμένης αρμονίας. Αλλά με τη χρεοκοπία του επίσημου ψεύδους, βλέπουμε όλο και περισσότερο μια νέα, θλιβερή πραγματικότητα. Δεν είναι μόνο οι μεγαλουπόλεις και η απόσταση ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού από τη φύση. Δεν είναι μόνο οι βιομηχανικές ζώνες και οι συνθήκες εργασίας των βιομηχανικών εργατών. Δεν είναι μόνο η σπατάλη και εξάντληση των φυσικών πόρων. Μαζί μ' αυτά είναι και η υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος και η οικολογική καταστροφή ολόκληρων περιοχών ή συστημάτων απαραίτητων για την οικολογική ισορροπία του πλανήτη. Η καταστροφή, π.χ., της Κασπίας είναι δραματική. Το οικολογικό σύστημα της Σιβηρίας απειλείται από την αλόγιστη εκμετάλλευση. Η Αράλη κινδυνεύει από την υπερβολική άντληση για να ποτίζονται οι βαμβakoφυτείες του Ουζμπεκιστάν (και να ανθούν τα σκάνδαλα και τα εγκλήματα των εκάστοτε βαρόνων της «σοβιετικής» εξουσίας). Το Τσερνομπίλ δεν ήταν ένα τυχαίο, απομονωμένο ατύχημα, αλλά το τυχαίο συμβάν μιας ανάπτυξης που στηρίζεται στο γιγαντισμό και

στην έλλειψη δημοκρατίας. Και οι συνέπειες του Τσερνομπίλ ούτε εξαφανίστηκαν, ούτε αφορούν μόνο τους Σοβιετικούς. Τέλος, είναι τέτοια η υποβάθμιση του περιβάλλοντος πολλών σοβιετικών πόλεων, ώστε πόλεις όπως το Καζάν, το Νίζνι - Ταγκίλ, το Βόλγκογκραντ κλπ., χρειάζεται να *εκκενώνονται*, όταν η ατμοσφαιρική μόλυνση φτάνει σε δραματικά όρια²². Και φυσικά το οικολογικό πρόβλημα δεν υπάρχει μόνο στη Σοβιετική Ένωση.

Επί Μπρέζνιεφ, μαζί με τους άλλους ετερόδοξους, καταδίωκαν και τους οικολόγους. Η σχετική φιλολογία κυκλοφορούσε τότε παράνομα. Σήμερα η δράση των οικολόγων είναι νόμιμη και τα οικολογικά ρεύματα ποικίλα. Από τους μυστικιστές που κηρύσσουν ότι «δεν πρέπει να μολύνουμε την ιερή γη», μέχρι τους εθνικιστές και μέχρι ενώσεις οικολόγων και πρωτοβουλίες πολιτών που υποστηρίζουν ότι τα προβλήματα του περιβάλλοντος επιβάλλουν την αναθεώρηση της οικονομικής πολιτικής προς την κατεύθυνση ενός δημοκρατικού και αποκεντρωμένου σχεδιασμού της οικονομίας, προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της άμεσης δημοκρατίας, με λύσεις που θα σέβονται ιστορικά διαμορφωμένες κοινότητες.

Τέλος, σύμφωνα με τη μαρξική αντίληψη για την ιδεολογία, η υπέρβαση της ταξικής κοινωνίας θα καθιστούσε διαυγείς τις σχέσεις των ανθρώπων με τη φύση και μεταξύ τους. Θα οδηγούσε βαθμιαία στην εξαφάνιση της πλαστής συνειδησης, και στη δυνατότητα των ανθρώπων να ελέγξουν συνειδητά το ιστορικό γίγνεσθαι. Αλλά η διχοτόμηση της κοινωνίας στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» γέννησε — όπως σημειώθηκε ήδη — νέες μορφές πλαστής συνειδησης, νέες μορφές απατηλής απεικόνισης της κοινωνικής πραγματικότητας στο χώρο της ιδεολογίας. Η πυραμιδική οργάνωση της κοινωνίας, η διαφορετική σχέση προς τα μέσα παραγωγής, η διαφορετική κοινωνική θέση, τα προνόμια και η έλλειψη δημοκρατίας στο κόμμα, στο κράτος και στην κοινωνία υποβάθμισαν το μαρξισμό στην κατάσταση στάσιμου απλοϊκού απολογητικού δόγματος. Έτσι καθιερώθηκε βαθμιαία το επίσημο ψεύδος, η διπλή αλήθεια, η διπλή ζωή και ο διχασμός της προσωπικότητας, η δειλία απέναντι στους κατεστημένους μηχανισμούς, η μετατροπή του κοινωνικού συμφέροντος σε κρατικό και οι ανάλογες νομοθεσίες και πρακτικές. Σκοπός της επίσημης ιδεολογίας ήταν τώρα να διαμορφώσει πειθαρχικούς, υπάκουους και παραγωγικούς πολίτες. Τα στρατόπεδα και τα ψυχιατρεία ήταν η κατάληξη αυτής της πρακτικής «κανονικοποίησης» της κοινωνίας, με βάση τα πρότυπα του κυρίαρχου στρώματος. Οι λαϊκές μάζες από την άλλη πλευρά, έξω από την πολιτική, στο όνομα της πολιτικής, έξω από το χώρο των αποφάσεων, έπεφταν θύματα της λατρείας των νέων θεών — του Κόμματος και του Κράτους — είτε παρέμεναν λάτρεις των παλαιών και νέων αείζων θεών: του θρησκευτικού μυστικισμού, του εθνικισμού ή της βότκας, του ποδόσφαιρου και της τηλεόρασης.

Στη Σοβιετική Ένωση (και στις λαϊκές δημοκρατίες) η ταξική πάλη συνεχίστηκε μετά την επανάσταση. Ήταν η συνέχεια της πάλης με τα κατάλοιπα των παλαιών τάξεων, με την ιδιοκτησία, την ιδεολογία και με το σύνολο του εποικοδομήματος του κόσμου που είχε ανατραπεί αλλά που ζούσε με χίλιες μορφές στη

22. Βλ. σχετικά, *Le Monde Diplomatique*, Νοέμβρης 1989 (άρθρο του P. Miran).

νέα κοινωνία. Αλλά, ενώ τα κατάλοιπα των παλαιών τάξεων εξαφανίζονταν με το χρόνο, νέα κοινωνικά στρώματα αναπτύσσονταν κατά τη διαδικασία οικοδόμησης της νέας κοινωνίας, τα οποία αντέγραφαν όλο και περισσότερο τις πρακτικές, τις συνήθειες και τα ήθη όχι μόνο της αστικής τάξης, αλλά και της φεουδαρχίας: αυταρχισμό, φιλοδοξίες, δίψα για εξουσία, αριβισμό, δουλικότητα απέναντι στους ανώτερους και σατραπισμό προς τα κάτω, οικονομικά και κοινωνικά προνόμια, δίψα για πλουτισμό. Μια νέα ιδιόμορφη κοινωνική κατηγορία γεννιόταν στα πλαίσια του «σοσιαλισμού» σαν άρνηση της ουσίας του και σαν εκδίκευση των παλαιών τάξεων. Οικοδομούμε τσαρικό κράτος — προειδοποιούσε εναγώνια ο Λένιν, λίγο πριν από το θάνατό του. Η εξόντωση, σε συνέχεια από τη σταλινική γραφειοκρατία, της ολότητας σχεδόν των ηγετών του κόμματος των μπολσεβίκων, μεγάλου μέρους των αξιωματικών του κόκκινου στρατού και εκατομμυρίων ανθρώπων υπάρξεων δεν ήταν βέβαια η αναπόφευκτη συνέπεια της προσπάθειας για εξαφάνιση του παλαιού κόσμου και δεν ήταν μόνο συνέπεια της κατάρρευσης της δημοκρατίας και της σοσιαλιστικής νομιμότητας. Ήταν, από μια άποψη, συνέπεια της σύγκρουσης του νέου προνομίου στρώματος με εκείνους που ήθελαν να παραμείνουν πιστοί στην προοπτική του σοσιαλισμού. Ήταν ταυτόχρονα προϊόν ενός τερατώδους, αδιαφανούς και ανεξέλεγκτου μηχανισμού που ζούσε μέσα στον τρόπο και πολλαπλασίαζε τον τρόπο.

Το συγκεντρωτικό μοντέλο δεν εξάντλησε τα ιστορικά του όρια, όπως υποκριτικά λέγεται και από τη δική μας γραφειοκρατία, και τώρα αντικαθίσταται από το νέο. Εδώ δεν πρόκειται για κάποια ιστορική διαδικασία διαλεκτικής *υπέρβασης*. Το αυταρχικό - γραφειοκρατικό μοντέλο, αντίθετο με την ουσία του σοσιαλισμού, διένυσε μια τραγική πορεία, βυθιζόμενο όλο και περισσότερο στο έγκλημα και στον τρόπο, πέρασε διαδοχικές κρίσεις και σήμερα καταρρέει προκαλώντας μόνο την περιφρόνηση και το μίσος των λαών. Πώς όμως αντιμετωπίστηκαν παλαιότερα και πως αντιμετωπίζεται η σημερινή κρίση από τις επιμέρους γραφειοκρατίες;

Μια πρώτη απόπειρα, ως γνωστόν, να δοθεί διέξοδος στην κρίση της σοβιετικής κοινωνίας, έγινε μετά το θάνατο του Στάλιν. Αλλά η πρωτοβουλία προήλθε τότε από το πιο διορατικό τμήμα της γραφειοκρατίας, οι αλλαγές έγιναν από τη σκοπιά και με βάση, πριν απ' όλα, τα δικά της συμφέροντα. Έτσι, παρά το θετικό ρόλο της, η λεγόμενη «αποσταλινοποίηση» φενάκισε την πραγματικότητα. Κεντρική της έννοια έγινε η έννοια της προσωπολατρίας. Έτσι η γραφειοκρατία μπόρεσε να περιορίσει το πρόβλημα στις κακές ιδιότητες ενός προσώπου, να αποκρύψει τις δικές της ευθύνες, να μην αναλύσει τις αντικειμενικές αντιθέσεις της τότε σοβιετικής κοινωνίας. Τελικά, να μην εξηγήσει τίποτα, και να συμβάλει στη διαιώνιση της κρίσης έστω και αν τώρα οι προσδιοριστικοί της παράγοντες είχαν μεταβληθεί.

Αντίθετα με τη μαρξιστική αντίληψη για την ιστορία, δημιουργός της ιστορίας θεωρήθηκε τώρα ο Ένας, που κατά τύχη ήταν ο κακός. Βεβαίως προσωπολατρία υπήρξε — συνέπεια των δομών και των σχέσεων και ενισχυτικό στοιχείο τους. Αλλά δεν ερμηνεύει τίποτα εξηγώντας την ιστορία με μια σειρά

κακούς: τον Στάλιν, τον Μάο, τη Συμμορία των 4, τον Πολ-Ποτ, τον Μπρέζνιεφ, τον Ντιέγκ, του Τσαουσέσκου²³.

Γιατί λοιπόν αυτή η πινακοθήκη των κακών; Η θεωρία της προσωπολατρίας υπήρξε μια από τις μεγάλες πολιτικές και ιδεολογικές απάτες της ιστορίας. Και όταν η νέα κρίση μετά τη «στασιμότητα» της εποχής του Μπρέζνιεφ ωρίμασε, είχαμε την *περεστρόικα*. Αλλά και η νέα απόπειρα να ξεπεραστεί η κρίση άρχισε από τα πάνω — από το πιο διορατικό τμήμα της γραφειοκρατίας. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι, ενώ χρησιμοποίησε έννοιες απαγορευμένες επί δεκαετίες — δημοκρατία, αυτοδιαχείριση, αυτοδιοίκηση, σοβιέτ, κλπ. — εντούτοις περιορίστηκε σε εμπειρικές διαπιστώσεις, σε εμπειρικές συνταγές για την οικονομία και σε ατέρμονες ηθικοπλαστικές ομιλίες. Ούτε η νέα «επανάσταση» εξήγησε τίποτα, και πριν απ' όλα την έννοια της *στασιμότητας* η οποία παραμένει ανεξήγητη, μετέωρη, προϊόν του τίποτα, ή, στην καλύτερη περίπτωση του άθλιου Μπρέζνιεφ και του αθλιότερου περιβάλλοντός του.

Στην περίοδο του Χρουστσόφ οι λαϊκές μάζες δεν μπόρεσαν στην πολιτική. Αποξενωμένες από την πολιτική, ιδεολογικά καθυστερημένες, ζώντας με τον τρόπο του κράτους «τους», προτίμησαν να παρακολουθούν από τα παρασκήνια τα δρώμενα στη σκηνή. Αντίθετα σήμερα, οι καταπιεσμένες μάζες, οι αποξενωμένες από την πολιτική και το κοινωνικό γίγνεσθαι άρχισαν να κινούνται, να κάνουν πολιτική. Δειλά, αντιφατικά, με ακαθόριστους στόχους, κινούμενες συχνά από αντιδραστικές ιδεολογίες, αλλά με ένα σίγουρο - εχθρό: τη *γραφειοκρατία*. Τώρα πια η γραφειοκρατία δεν μπορεί να ελέγξει απόλυτα τις εξελίξεις. Δεν μπορεί να τις περιορίσει στον ακίνδυνο χώρο της ανάπτυξης της παραγωγής και της ελεγχόμενης δημοκρατίας. Κάτω από τα αντιφατικά ρεύματα που σαρώνουν σήμερα τη σοβιετική κοινωνία, όλα είναι πιθανά: και η πραγματική επανάσταση που θα αρχίσει να οικοδομεί το σοσιαλισμό, αλλά και η πτώση του Γκορμπατσόφ και η εμφάνιση κάποιου Στρατάρχη - Σωτήρα οργάνου της πιο αντιδραστικής μερίδας της γραφειοκρατίας. Από την άλλη πλευρά η κινέζικη γραφειοκρατία επιχείρησε να λύσει τις αντιφάσεις που γέννησε η άνοδος των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων με τη σφαγή της πλατείας της Ουράνιας Γαλήνης, με την ανελέητη τρομοκρατία και το χαφιεδισμό. Ο Τσαουσέσκου επιχείρησε να αντιμετωπίσει με τα ίδια μέσα τη λαϊκή εξέγερση. Αυτό σήμανε και το δικό του τέλος και το τέλος του καθεστώτος της μεγαλομανίας, της πείνας (του λαού) και της μυστικής αστυνομίας. Όσο για τις γραφειοκρατίες των λαϊκών δημοκρατιών, άλλες αυτοκαταργούνται ως κομμουνιστικές για να ενσωματωθούν στον αναγεννώμενο και εισαγόμενο καπιταλισμό (Ούγγροι, Γερμανοί, Πολωνοί), ενώ άλλες στέκονται περιδεείς και αμήχανες μπροστά στο απροσδόκητο γκρέμισμα του αυταρχικού τους οικοδομήματος. Με τέτοιες αθλιότητες ελπίζουν να περισωθούν από την αμείλικτη ιστορική καταδίκη.

Από την πλευρά των μαζών διαπιστώνεται η ύπαρξη μιας κλίμακας ολόκληρης από κινήσεις, κινήματα, οργανώσεις, κλπ., που αρχίζουν από τον εθνικισμό και το φασισμό και φτάνουν ως την πάλη για την εργατική δημοκρατία. Άλλοι ονειρεύονται την αναγέννηση του μεγαλωρωτισμού και του πανσλαβισμού ή,

23. *Politis*, 81, Νοέμβρης 1989, άρθρο του C. Llabres.

πρόσφατα, του πανγερμανισμού. Άλλοι ευχαριστούν το θεό που η επανάσταση στην ΕΣΣΔ απέτυχε και τώρα χρειάζεται η παγκόσμια βοήθεια για να επιστρέψει αυτή η χώρα στην ιστορία και στην παγκόσμια οικονομία (Σ. Κορντόσκι)²⁴. Ο χριστιανός Βαλέσα απαιτεί να «ξαναπάρουμε από το κράτος το 80% από όσα έχει, χωράφια, εργοστάσια, σπίτια» και προβλέπει ότι «το ξένο κεφάλαιο θα είναι, για ένα διάστημα, διαχειριστής αυτού του κεφαλαίου και θα αποκομίζει κέρδη μέχρις ότου οι Πολωνοί γίνουν αρκετά πλούσιοι για να το εξαγοράσουν»²⁵, ο υπουργός Οικονομικών της Πολωνίας Λ. Μπαλσέροβιτς παρουσιάζει πρόγραμμα αυστηρής λιτότητας — αύξηση τιμών, μείωση του εισοδήματος των εργαζομένων — και συνιστά «χειρουργική τομή» ελπίζοντας στη μεγαλοψυχία του ΔΝΤ²⁶, οι νέοι οικονομικοί εγκέφαλοι αυτής της χώρας προπαγανδίζουν την ιδιωτική πρωτόβουλια και αγωνίζονται, όπως και οι ούγγροι συνάδελφοί τους, να μη μείνουν εκτός του νέου νυμφώνος. Και ο κατάλογος είναι ατελείωτος.

Όπως γράφει ο J. P. Besset, το ψάρι βρόμισε από το κεφάλι. Οι πρόσφατες «επαναστάσεις» ήταν ανακτορικά πραξικοπήματα. Στην Ουγγαρία οι τέως κομμουνιστές ηγέτες του ΟΥΣΕΚ διεξήγαγαν την επίθεση καταστροφής του σοσιαλιστικού συστήματος χωρίς το ξίφος της επανάστασης να τους υποχρεώσει²⁷. Οι Ανατολικογερμανοί αλλάζουν το όνομα του κόμματός τους, ευρισκόμενοι σε πλήρη σύγχυση και ελπίζοντας να περισθούν με ημίμετρα, ενώ τη σκέψη τους τη γοητεύει η σοσιαλδημοκρατία.

Στη Βουλγαρία οι νέοι ηγέτες εμφανίζονται ως λευκές περιστέρες, φορτώνοντας όλες τις ευθύνες τους στον αρχιερέα της στασιμότητας, του κρατισμού, της συναλλαγής και της διαφθοράς. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Besset: «ο μαρξισμός δολοφονήθηκε από τους ίδιους τους μαρξιστές! Και με ποια ενθουσιαστική επιμονή! Στην Πολωνία, όπως και στην Ουγγαρία, οι τέως της ναμενκλατούρας ιδιωτικοποιούνται πεισματικά, και δημιουργούν μυριάδες ανώνυμες εταιρίες στη θέση των κρατικών επιχειρήσεων. Ιδού λοιπόν πάλι οι “αστοί”. Νέοι ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής, κυκλοφορούν με μερσεντές, κατεβάζουν σαμπάνια στα μεγάλα ξενοδοχεία (πέντε μέσοι μισθοί το μπουκάλι). Στο μεταξύ ο κοσμάκης βγάζει τη γλώσσα και τρέμει από το κρύο. Θα νόμιζε κανείς ότι επιστρέψαμε στο 19ο αιώνα. Μόνο που αυτή τη φορά η ιστορία δεν χρειάζεται τη βία για να γεννήσει τη νέα ταξική σχέση. Είναι, κατά κάποιο τρόπο, το ειρηνικό πέρασμα από το σοσιαλισμό στον καπιταλισμό»²⁸.

Αυτοί λοιπόν που επί δεκαετίες κατέπνιζαν τις ελευθερίες χάριν του «σοσιαλισμού», οι αριβίστες που αναρριχήθηκαν στην εξουσία στο όνομα του προλεταριάτου, αποχαρκτηρίζονται βιαστικά από την κομμουνιστική τους ιδιότητα, βρίσκουν ότι ο σοσιαλισμός και ο καπιταλισμός έχουν ένα κοινό σημείο: την ελεύθερη επιχείρηση, υποστηρίζουν ότι η μόνη λύση είναι η ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων, η ελεύθερη λειτουργία των νόμων της αγοράς, θau-

24. Βλ. *Politis*, 101, Οκτώβρης 1989.

25. Στο ίδιο.

26. *Ta Nea*, 16.12.1989.

27. *Politis*, 78, Νοέμβρης 1989.

28. *Politis*, 79, Νοέμβρης 1989.

μάζουν τον τεϊλορισμό, την καπιταλιστική τεχνολογία, τον καπιταλισμό, ξεπουλούν επιχειρήσεις στους ξένους, πουλούν φθηνά την εργατική δύναμη των χωρών τους στο ξένο κεφάλαιο, θεωρούν το μαρξισμό αναχρονιστική ιδεολογία, υποκλίνονται μπροστά στους αστούς πολιτικούς και ιδιαίτερα στην Κυρία Θάτσερ, ανακαλύπτουν το νεοφιλελευθερισμό και όλα αυτά με μια δεσπόζουσα κατεύθυνση: από αστικοποιημένο στρώμα να μετατραπούν σε αυθεντικούς αστούς, χωρίς να ζουν την αντίφαση λόγων και έργων²⁹.

5. Για ποιο σοσιαλισμό;

Κάποτε πιστεύαμε ότι ο σοσιαλισμός είναι αναπότρεπτος. Ακόμα χειρότερα: παρά τις προειδοποιήσεις του Λένιν, ο μηχανιστικός ντετερμινισμός πρόβλεπε την έλευση του σοσιαλισμού σαν τη νομοτελειακή συνέπεια της σύγκρουσης των παραγωγικών δυνάμεων με τις σχέσεις παραγωγής. Το σωστό θα ήταν ίσως να λέγαμε, ότι ο σοσιαλισμός είναι *μία* από τις *δυνατότητες* των σημερινών κοινωνιών. Η άλλη θα ήταν η παρατεταμένη και ανανεούμενη κρίση των κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών, χωρίς άμεσα ορατή διέξοδο. Αντίστοιχα πιστεύαμε ότι μετά την επανάσταση, η διαδικασία οικοδόμησης του σοσιαλισμού θα ήταν *μη αντι-στρεπτή*. Και αυτό το θεώρημα θα πρέπει ίσως να απορριφθεί.

Γιατί λοιπόν όλες σχεδόν οι χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» βρίσκονται σήμερα σε κρίση; Γιατί σ' όλες τις χώρες το κόμμα και το κράτος αυτονομήθηκαν — λιγότερο ή περισσότερο — από την κοινωνία; Γιατί παντού σχεδόν αναπτύχθηκε ένα προνομιούχο - διευθυντικό στρώμα και γιατί σχεδόν παντού η κατάληξη ήταν η στασιμότητα και η κρίση; Η πορεία αυτή ήταν νομοτελειακή; Ή μπορούσε να είχε υπάρξει μια διαφορετική εξέλιξη;

Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά δεν είναι βέβαια εύκολη. Σήμερα έχουμε *κενό θεωρίας του σοσιαλισμού*, το ίδιο όπως λείπει μια επεξεργασμένη στρατηγική της σοσιαλιστικής επανάστασης στις αναπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές χώρες. Αλλά έστω και αν δεν έχουμε επεξεργασμένη θεωρία, οφείλουμε να σκιαγραφήσουμε μια απάντηση για να ανοίξουμε τη θεωρητική συζήτηση — την οποία επιμελώς αποφεύγουν τα κόμματα των «σοσιαλιστικών» χωρών, καθώς και όσα δυτικά παραπαίνουν στο πλέγμα σταλινισμού - ομορτσνισμού.

Ας αρχίσουμε από κάποιο σημείο: Ήταν λοιπόν πάντα έτσι τα πράγματα; Όχι! Η *εργατική δημοκρατία*, ή *εξουσία του προλεταριάτου* λειτούργησε στα πρώτα χρόνια μετά την οκτωβριανή επανάσταση. Τα Σοβιέτ δεν ήταν τότε νεκρός τύπος, ιμάντες της κεντρικής, απόλυτης εξουσίας. Και δεν είναι τυχαίο ότι μέσα στις τρομερές συνθήκες εκείνης της εποχής συντριφτηκε η εσωτερική αντεπανάσταση και η ιμπεριαλιστική επέμβαση, οργανώθηκε ο Κόκκινος Στρατός, μπόκαν οι πρώτες βάσεις της εκβιομηχάνισης και γνώρισαν μια πρωτοφανή άνθιση οι φυσικές επιστήμες και οι τέχνες (λογοτεχνία, θέατρο, κινηματογράφος, εικα-

29. Για τα προβλήματα του σοσιαλισμού, βλ. Ε. Μπιτσάκη, *Θεωρία και πράξη*, Gutenberg, 1980 του ίδιου: *Φιλοσοφία του ανθρώπου*, Gutenberg, 1990.

στικές τέχνες). Η λαϊκή πρωτοβουλία, προσανατολισμένη σε σαφείς πολιτικούς στόχους, θαυματούργησε εκείνη την περίοδο.

Το κόμμα ήταν τότε ενσωματωμένο στην κοινωνία. Ήταν πραγματικά η οργανωμένη πρωτοπορία και όχι ο αντιπρόσωπος της τάξης. Και το κόμμα δεν διοικούσε τότε με διατάγματα. Καθοδηγούσε την επανάσταση και διδασκόταν από την κοινωνία και την πορεία της επανάστασης. Μέχρι το 1925-27 η Σοβιετική Ένωση γνώρισε — με όλες τις ατέλειες και τις αντιφάσεις της — την εργατική δημοκρατία. Έχουμε λοιπόν την έμπρακτη απόδειξη ότι η εργατική δημοκρατία δεν είναι, κατ' αρχήν, ανέφικτη.

Τι συνέβη λοιπόν εκείνη περίπου την περίοδο; Γιατί βαθμιαία επικράτησε το λεγόμενο σταλινικό πρότυπο; (Χρησιμοποιώ συμβατικά αυτό τον όρο).

Απαριθμούμε συνήθως μια σειρά αντικειμενικές αιτίες: Οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μία μόνη χώρα, κατεστραμμένη από τον πόλεμο, με ένοπλη εσωτερική αντεπανάσταση και κυκλωμένη από τον ιμπεριαλισμό. Σε μια χώρα χωρίς δημοκρατικές παραδόσεις, με πληθυσμό βουτηγμένο σε μεγάλο βαθμό στις προλήψεις και στις δισειδαιμονίες, με έναν πληθυσμό συνηθισμένο στο φόβο και στη λατρεία του κράτους. Σε μια χώρα τεχνολογικά καθυστερημένη και σε οικονομική και τεχνολογική απομόνωση. Σε μια εποχή συντριβής του επαναστατικού κινήματος των ευρωπαϊκών χωρών.

Όλα τα προηγούμενα είναι σωστά και βασικά, αλλά μόνο αυτά δεν θα καθόριζαν μονοσήμαντα την πορεία προς το συγκεντρωτισμό και τον αυταρχισμό. Απόδειξη, η δημοκρατία των πρώτων χρόνων, οι θεαματικές επιτυχίες στη δημιουργία των βάσεων του σοσιαλισμού, καθώς και η άνθηση του σοσιαλιστικού εποικοδομηματος.

Γιατί λοιπόν στρεβλώθηκε η οικοδόμηση του σοσιαλισμού; Θα ήταν εύκολο να δεχτούμε την υποκριτική «ερμηνεία» που σχετίζεται με την προσωπικότητα του Στάλιν. Αλλά αν θέλουμε να μην εθελotuφλούμε, θα πρέπει να αναζητήσουμε τις πραγματικές αιτίες του φαινομένου.

Κάθε μηχανισμός που διαμορφώνεται — κρατικός, κομματικός, ιδεολογικός — έχει αντικειμενικά την τάση να αυτονομείται. Η τάση για αυτονόμηση και συγκεντρωτισμό είναι «φυσιολογική». Στο εσωτερικό ενός μηχανισμού δημιουργείται μια κοινή ιδεολογία, κοινή αντίληψη για την πραγματικότητα, προσωπικές σχέσεις, κοινά συμφέροντα. Οριακά, αν ο μηχανισμός αποκοπεί από τον κοινωνικό έλεγχο, η ιδεολογική (πλαστή) αντίληψη της πραγματικότητας είναι περίπου αναπόφευκτη: οι άνθρωποι του μηχανισμού φτάνουν να πιστεύουν πως αντιπροσωπεύουν την αλήθεια, ότι είναι οι θεματοφύλακες της ορθοδοξίας, ότι χωρίς αυτούς το κόμμα ή η επανάσταση καταρρέουν. Ο άνθρωπος είναι, ανάμεσα σε πολλά άλλα, και «ζώνον ιδεολογικό» (Αλτουσέρ). Ταυτίζει εύκολα το προσωπικό με το καθολικό συμφέρον.

Οι κλασικοί του μαρξισμού (Μαρξ, Ένγκελς και Λένιν) θεωρούσαν το κόμμα και το κράτος αναγκαία κακά, τα οποία θα απονεκρώνονταν στην πορεία της οικοδόμησης του σοσιαλισμού. Προϋπόθεση: ο κοινωνικός έλεγχος, η εσωκομματική και η πολιτική δημοκρατία, η ελεύθερη πάλη των τάξεων. Στα χρόνια του Λένιν η διαφωνία θεωρείτο φυσιολογική, η αντίθετη άποψη δημοσιευόταν στον κομματικό Τύπο και το δικαίωμα της πλατφόρμας ήταν κατοχυρωμένο. Οι θεσμοί αυτοί εξασφάλιζαν το διάλογο και τη σύγκρουση, άρα τη ζωντάνια της

θεωρίας και την αντιστοιχία της με την κίνηση της πραγματικότητας³⁰. Μέσα από ποιες διαδικασίες και για ποιους λόγους ατρόφησε λοιπόν η εσωκομματική δημοκρατία και ευρύτερα η εργατική δημοκρατία; Πώς από την — ατελή έστω — εργατική δημοκρατία του Λένιν φτάσαμε στο σταλινισμό, στη «στασιμότητα» και τη σήψη της εποχής του Μπρέζνιεφ, στον Ντεγκ και στον Τσαουσέσκου;

Ο σοσιαλισμός αποτελεί μια μεταβατική μορφή προς την κομμουνιστική κοινωνία. Στην πορεία της σοσιαλιστικής οικοδόμησης πρέπει να λυθούν μια σειρά προβλήματα με βάση τις υπάρχουσες πραγματικότητες και με στόχο την *υπέρβασή τους*.

Και πριν απ' όλα η οικονομία. Στα ερείπια της κοινωνίας της ιδιωτικής κατοχής των μέσων παραγωγής, πρέπει να οικοδομηθεί η νέα πραγματικότητα των *κοινωνικοποιημένων μέσων παραγωγής*. Αλλά φυσικά δεν πρόκειται για άλμα από έναν κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό στην απόλυτη άρνησή του. Για μια λιγότερο ή περισσότερο μακρά ιστορική περίοδο, θα συνυπάρχουν η νέα, κοινωνική ιδιοκτησία, με συνεταιριστικές μορφές και με κατάλοιπα ατομικής ιδιοκτησίας — κυρίως στην ύπαιθρο. Το πρόβλημα λοιπόν δεν είναι η ακαριαία εξαφάνιση της ιδιωτικής κατοχής των μέσων παραγωγής με διατάγματα και με τη φυσική εξόντωση των ιδιοκτητών, αλλά η δυναμική διεύρυνση του κοινωνικοποιημένου τομέα, η ανάπτυξη της αυτοδιαχείρισης, η διαμόρφωση νέων σχέσεων συλλογικότητας, και η αντίστοιχη ανάπτυξη της σοσιαλιστικής συνείδησης και του νέου εποικοδομήματος.

Μπροστά στις δυσκολίες των πρώτων χρόνων, ο Λένιν εφάρμοσε ως γνωστόν τη Νέα Οικονομική Πολιτική (ΝΕΠ). Ήταν ένα βήμα προς τα πίσω, για να υπάρξουν σταθερά βήματα προς τα εμπρός. Πόσο όμως θα έπρεπε να διατηρηθεί η ΝΕΠ; Τι έπρεπε να γίνει με τους κουλάκους (αγρότες που πλούτισαν στη διάρκεια της ΝΕΠ); Με ποιους ρυθμούς θα αναπτυσσόταν η βαριά βιομηχανία και η βιομηχανία καταναλωτικών αγαθών; Ποιες προτεραιότητες θα έπρεπε να έχει η πολεμική βιομηχανία σε μια εποχή ανόδου του φασισμού και του ναζισμού; Από ποιες πηγές κυρίως θα αντλούσαν τα μέσα για την πρωταρχική σοσιαλιστική συσσώρευση;

Ταυτόχρονα, και σε οργανική συνάρτηση με τα προηγούμενα: στη διάρκεια της πρώτης φάσης της σοσιαλιστικής κοινωνίας — αναφερόμαστε πάντα στη Σοβιετική Ένωση — έπρεπε να λυθούν μια σειρά κληρονομημένες αντιθέσεις και άλλες που γεννούσε η νέα, εν εξελίξει πραγματικότητα. Και πριν απ' όλα, οι κληρονομημένες, ασυμφιλίωτες αντιθέσεις, με την παλαιά τάξη πραγμάτων, όχι μόνο με τα υπολείμματα της ιδιοκτησίας αλλά, προπαντός, με την αντεπαναστατική δραστηριότητα και το συντηρητικό εποικοδόμημα που δεν διαπότιζε βέβαια μόνο την αστική τάξη και την αριστοκρατία. Ταυτόχρονα, νέες αντιθέσεις ανάμεσα στην εργατική τάξη και την αγροτιά (ποιος θα πλήρωνε κατά κύριο λόγο τη σοσιαλιστική συσσώρευση), ανάμεσα στην πόλη και το χωριό, ανάμεσα στους χειρώνακτες και τη διάνοηση, ανάμεσα στο κόμμα και το κράτος, ανάμεσα στο κόμμα, το κράτος και την εργατική τάξη, κ.ο.κ. Ακόμα: Πώς η νέα παιδεία

30. Βλ. Ε. Μπισάκη, *Ρήξη ή ενσωμάτωση*, ό.π., 14ο Κεφάλαιο, όπου και οι σχετικές αναφορές στον Λένιν.

θα ήταν πράγματι σοσιαλιστική; Και πώς θα διαμορφωνόταν μια πραγματικά λαϊκή δικαιοσύνη; Πώς οι φυλακές και τα στρατόπεδα της τσαρικής εποχής δεν θα ξαναλειτούργουσαν, με όλη τους τη φρίκη, υπό το έμβλημα του σοσιαλισμού;

Πώς θα λύνονταν αυτά τα προβλήματα ζωής ή θανάτου σε μια χώρα που μόνη και απομονωμένη αγωνιζόταν να οικοδομήσει το σοσιαλισμό; Πώς θα λύνονταν οι συσσωρευμένες αντιθέσεις; Πώς από τη λύση των μεν και την υπέρβαση των δε θα άρχιζε να αναδύεται, μέσα από τη βαρβαρότητα της Αγίας Ρωσίας, η πρώτη σοσιαλιστική κοινωνία;

Αν ζούσε ο Λένιν! Αλλά η ιστορία ούτε γράφεται ούτε ερμηνεύεται με τα *αν*. Άλλωστε η πορεία δεν θα ήταν προκαθορισμένη έστω και *αν ζούσε ο Λένιν*. Μέσα στις φοβερές συνθήκες των πρώτων χρόνων, τίποτα δεν εγγυόταν ότι η *αντικειμενική τάση* για συγκεντρωτισμό και αυτονόμηση δεν θα δέσποζε στη Σοβιετική Ένωση. Αλλά ας αφήσουμε τα *αν*. Το γεγονός είναι ότι τα προβλήματα και οι αντιθέσεις *ωθούν* προς το συγκεντρωτισμό και ο συγκεντρωτισμός προς την *αυτονόμηση* (η αυτονόμηση με τη σειρά της θα γινόταν πηγή του συγκεντρωτισμού). Έτσι, όλο και περισσότερο τα προβλήματα λύνονταν από το κέντρο, η σιδερένια, άνωθεν πειθαρχία αντικαθιστούσε την πειθαρχία που συνιστά στοιχείο της συλλογικότητας και της αμφισβήτησης, οι αντιθέσεις «λύνονταν» με το μέσον της μυστικής πλέον αστυνομίας, η δικαιοσύνη γινόταν επαγγελματική, ψυχρή και αδιάφορη. Τέλος από τη «διαπαιδαγώγηση» των «εχθρών» της επανάστασης φτάσαμε στις μαζικές εκτελέσεις και στο αρχιπέλαγος των γκουλάγκ. Μέσα στις συνθήκες της αντεπαναστατικής πλέον τρομοκρατίας κυριάρχησε ο τυφλός τρόμος, η δυσπιστία, η δειλία, η έλλειψη γνώμης, η δουλική συμπεριφορά. Μέσα στις συνθήκες της *αδιαφάνειας* και του τρόμου διαμορφωνόταν βαθμιαία το νέο κυρίαρχο στρώμα. Οι παλαιοί μπολσεβίκοι που έμεναν πιστοί στις λενινιστικές πρακτικές έπρεπε να εξοντωθούν, και οι νέοι *αριβίστες* ανέλαβαν αυτό το έργο, στο όνομα πάντα της Επανάστασης. (Δεν είναι τυχαίο ότι γενικός εισαγγελέας στην εποχή της σταλινικής τρομοκρατίας ήταν ο παλιός μενσεβίκος, ο αλήστου μνήμης Βισίνσκι). Το νέο στρώμα, έστω και *αν* τα πιο έντιμα στοιχεία του πίστευαν στην επανάσταση, ήταν, αντικειμενικά, *συντηρητικό* και *αντεπαναστατικό*.

Αλλά επρόκειτο για νέο *στρώμα* — τη *γραφειοκρατία* — άρνηση της σοσιαλιστικής αυτοδιαχείρισης, της εξουσίας των Σοβιέτ, ή για *νέα τάξη*; Οι *τάξεις* ορίζονται με βάση τη σχέση τους με τα μέσα παραγωγής (π.χ. αστοί και προλεταριάτο). Το νέο στρώμα δεν ήταν βέβαια *ιδιοκτήτης* μέσων παραγωγής. Ωστόσο στις συνθήκες της παραμορφωμένης «σοσιαλιστικής» πραγματικότητας, οι σχέσεις του διευθυντικού στρώματος με τα μέσα παραγωγής δεν ταυτίζονταν με τις αντίστοιχες σχέσεις της εργατικής τάξης (που κατά τον Μαρξ έπρεπε να είχε καταργηθεί ως *προλεταριάτο*) ή της αγροτιάς. Το διευθυντικό στρώμα βαθμιαία, με την αύξηση του κοινωνικού πλούτου, έγινε και *προνομιούχο*. Βεβαίως η προνομιακή θέση δεν ήταν, κατ' αρχήν, κληρονομική. Αλλά στις συνθήκες αδιαφάνειας, οι προσωπικές σχέσεις μέσα στους μηχανισμούς εξασφάλιζαν μια παράνομη μεν, αλλά πραγματική κληρονομικότητα των προνομίων. (Τα παιδάκια των πατεράδων τους πήγαιναν σε ειδικά σχολεία και η καριέρα τους ήταν συνήθως εξασφαλισμένη).

Τάξη ή στρώμα; Πρόκειται κατ' αρχήν για ιστορικά νέο φαινόμενο, για ιστορικά ανέκδοτη μορφή, που δύσκολα θα χωρούσε στο κλασικό εννοιολογικό

πλαίσιο. Η γραφειοκρατία στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» είχε αντιφατικό status. Η πολιτική - στρατιωτική γραφειοκρατεία και το ιερατείο των αρχαίων ανατολικών αυτοκρατοριών ήταν ουσιαστικοί ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής (που τυπικά ανήκαν στο κράτος και στο ναό και μέσω αυτών στο Θεό!). Η γραφειοκρατία των αστικών κοινωνιών διαχειρίζεται μέρος μόνο των μέσων παραγωγής, στο όνομα της κοινωνίας (;). Πρόκειται για σταθερό, εγγενές στοιχείο του καπιταλισμού, που θα διατηρηθεί όσο και αυτός.

Η γραφειοκρατία, αντίθετα, δεν αποτελεί εγγενές στοιχείο του σοσιαλισμού, κανονικά δεν αποτελεί προνομιούχο στρώμα, *δεν βρίσκεται πάνω από την κοινωνία*. Αλλά στο συγκεντρωτικό μοντέλο που κυριάρχησε, η γραφειοκρατία βαθμιαία αυτονομήθηκε από την κοινωνία, μετατράπηκε σε ανεξέλεγκτο διαχειριστή όχι μόνο του κράτους αλλά και του συνόλου των μέσων παραγωγής και της οικονομίας. Αλλά η κατάσταση του νέου διευθυντικού και προνομιούχου στρώματος ήταν αντιφατική. Υπήρχε στο όνομα του σοσιαλισμού, διευθύνει την οικοδόμηση αυτού που φανταζόταν για σοσιαλισμό, τυπικά δεν μπορούσε να υπάρξει χωρίς το σοσιαλισμό. Αλλά αυτό που οικοδομούσε γινόταν βαθμιαία η άρνηση του σοσιαλισμού. Αντίστοιχα το διευθυντικό - προνομιούχο στρώμα αποξενωνόταν όλο και περισσότερο από την κοινωνία, αστικοποιόταν, γινόταν όλο και περισσότερο *εχθρός* της κοινωνίας. Τελικά ανατράπηκε σαν εχθρός. Η λύση της σύγκρουσης της μεταβατικής αυτής μορφής με την κοινωνία λύθηκε όπως λύνονται οι ανταγωνιστικές αντιθέσεις.

Ας αφήσουμε την απάντηση στο ερώτημα: *τάξη ή στρώμα*, να δοθεί σαν κατάληξη συλλογικής επεξεργασίας. Εδώ ωστόσο μπορούμε να *περιγράψουμε* ορισμένα χαρακτηριστικά της *γραφειοκρατίας*, ορισμένες όψεις του ρόλου της και της *στρεβλής συνείδησης* που τη χαρακτηρίζει, της αλλοτριωμένης συνείδησης ενός κόσμου αλλοτριωμένου — όπως θα έλεγε ο Μαρξ.

Το νέο στρώμα είχε (και έχει, όπου υπάρχει, στην Ανατολή ή στη Δύση) τα χαρακτηριστικά ιερατείου. Μια πρώτη *αναλογία* (γιατί πρόκειται για ριζικά διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες και για διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους) μπορούμε να βρούμε με το ιερατείο της αρχαίας Αιγύπτου. Ως γνωστόν, η γη στην αρχαία Αίγυπτο δεν ανήκε — τυπικά — στην κρατική γραφειοκρατία και στο ιερατείο. Ανήκε στο θεό και στους επίγειους ναούς και εκπροσώπους τους. Το ιερατείο και η γραφειοκρατία *διαχειρίζονταν* ωστόσο το προϊόν της παραγωγής — και ως ένα βαθμό οργάνωναν την παραγωγή — φυσικά επ' ονόματι του Φαραώ, κλπ., του ναού και του θεού. Αλλά βέβαια το υπερπροϊόν που συγκεντρωνόταν στα ανάκτορα και στους ναούς, δεν το κατανάλωναν αυτοπροσώπως οι θεότητες του αιγυπτιακού πάνθεου. Αντίστοιχα — και εδώ ουσιαστικά σταματάει η αναλογία — το διευθυντικό — προνομιούχο στρώμα της Σοβιετικής Ένωσης δεν ήταν κάτοχος των μέσων παραγωγής, τα οποία, από νομική άποψη, είχαν «*κόινωνικοποιηθεί*», δηλαδή *κρατικοποιηθεί* (το κράτος, εκπρόσωπος της κοινωνίας). Αλλά η προνομιακή σχέση τού νέου στρώματος με τα μέσα παραγωγής αποτέλεσε — όπως και στην αρχαία Αίγυπτο και τις άλλες αυτοκρατορίες της Ανατολής — τη βάση των *υλικών* προνομίων του νέου στρώματος. Για να γίνεις μέλος του αρχαίου ιερατείου έπρεπε να υποστείς δοκιμασίες και να ανταποκρίνεσαι σε ορισμένες *νόρμες*. Παρόμοιες ήταν οι τελετουργίες εισδοχής, παραμονής και ανόδου στο νέο άθεο ιερατείο, όπου τη θέση των αρχαίων θεών είχε κατα-

λάβει το Κόμμα και το Κράτος, εξίσου ανεξέλεγκτα, πανταχού παρόντα, παντοδύναμα και — υποτίθεται — πάνσοφα (πάρτιγια σνάγιετ — το Κόμμα ξέρει).

Τα μέλη του νέου ιερατείου δεν ζούσαν σαν *αστοί*, γιατί τις περισσότερες φορές τους έλειπε η ατομική ιδιοκτησία και η *κουλτούρα* των αστών. Όντας λαϊκής συνήθως καταγωγής, από τη στιγμή που αποκτούσαν *πόστα*, που *κυβερνούσαν* ανθρώπους και αποφάσιζαν ακόμα και για τη ζωή τους, αποκτούσαν βαθμιαία ψυχολογία αφεντικού — και μάλιστα *προκαπιταλιστικού*. Όντας ανεξέλεγκτοι, έπεφταν αρπακτικά στον κοινωνικό πλούτο, θεσμοθετούσαν προνόμια (σπίτια, ντάτσες, ειδικά μαγαζιά, ειδικά σχολεία, ειδικά νοσοκομεία, υπηρέτες, σοφέρ, κλπ.), ορμούσαν να *απολαύσουν* ό,τι τους είχε στερήσει η αστική κοινωνία.

Βέβαια τα ανάκτορα, οι ντάτσες, οι λιμουζίνες κλπ. συνήθως ανήκαν στο κράτος, που τα εκχωρούσε στους πιστούς υπηρέτες του. Αυτή ήταν επίσης μια ουσιαστική διαφορά από τους αστούς. Αλλά από την άποψη των υλικών αγαθών, οι νέοι φεουδάρχες συχνά ξεπέρασαν τους αστούς. Ο αστός, κυρίως όταν είναι αυτοδημιούργητος, είναι περήφανος για την ιδιοκτησία του, που ταυτίζεται με την «ουσία» του. Ο γραφειοκράτης είναι μια αντιφατική ύπαρξη. Πρέπει να σκύβει πάντοτε το κεφάλι, να λέει μόνο *ναι*, για να μην του αφαιρεθούν προνόμια και τίτλοι. Αν κάποτε πει *όχι*, μεταπίπτει στο ΤΙΠΟΤΑ.

Κύρια χαρακτηριστικά του γραβατοφορεμένου, γκριζου, συνήθως χοντρού και άξεστου γραφειοκράτη ήταν: η *έλλειψη αυθορμητισμού*, ο υπολογιστικός χαρακτήρας, η δήθεν σεμνότητα, δηλαδή η υποκρισία, η δειλία μπροστά στους *ανωτέρους* και η βαναυσότητα ή και η θηριώδεια προς τους *κάτω*, ο χυδαίος ευδαιμονισμός, η πνευματική οκνηρία, το διδακτικό ύφος. Χειρότερο ίσως από το παλαιό ιερατείο, το νέο ιερατείο, χωρίς θεό, φρόντιζε να απολαύσει τα του φθαρτού κόσμου, μη ελπίζοντας εις τον αιώνιο.

Οι ιεραρχικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της γραφειοκρατίας ήταν βασικά προκαταλιστικές: σεβασμός της ιεραρχίας, σεβασμός των ανωτέρων, κλιμάκωση των προνομίων (σπιτιών, αυτοκινήτων, κηπουρών, μαγείρων, γραμματέων, σοφέρ, κλπ.). Ακόμα και τα προνόμια κατά την περίοδο των διακοπών κλιμακώνονταν ανάλογα με το «βαθμό»: το απλό στέλεχος μπορούσε να έχει άνετο δωμάτιο δίπλα στα θάλασσα. Το μέλος του ΠΓ θα είχε τότε μία σουίτα δύο δωματίων με *παχιά, ανατολίτικα χαλιά, κατακαλόκαιρο*. Τέλος, πέρα από τα παράνομα ανάκτορα στο Αζερμπαϊτζάν ή στο Βερολίνο, τα κτίρια των ΚΕ (όχι τα κεντρικά γραφεία) συχνά είχαν αρχαιοελληνικό στυλ με κίονες και πανύψηλα ταβάνια, με χαλιά και άθλιους νατουραλιστικούς πίνακες και — φυσικά — με μαυροφορεμένα *γκαρσόνια* με παπιγιόν, γκαρσόνια που *υπηρετούσαν* τέως εργάτες, αγροτόπαιδα ή τους αναρριχημένους μικροαστούς της νέας φρουράς. Ποιος τρελάθηκε να χάσει τα μεγαλεία του διατυπώνοντας κάποια γνώμη;

Το νέο ιερατείο ήταν εγγενώς *αντιδραστικό*, πέρα από τις οποιεσδήποτε ιδεολογικές αυταπάτες όποιων μελών του. Η αυτονόμηση του κόμματος και του κράτους από την κοινωνία και η ανάπτυξη του γραφειοκρατικού φαινομένου, αποτέλεσαν εμπόδιο στη διαμόρφωση μιας αυθεντικά σοσιαλιστικής κοινωνίας, πρώτα στη Σοβιετική Ένωση και αργότερα στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης. Ταυτόχρονα, το κυρίαρχο πρότυπο του κρατικού «σοσιαλισμού» αποτέλεσε μια από τις αιτίες της υποχώρησης του εργατικού κινήματος στις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Γιατί ο σοσιαλισμός τελικά ταυτίστηκε με τη

γκρίζα ομοιομορφία των γραφειοκρατικών κοινωνιών, με την κοινωνία της σχετικής φτώχειας και της ανελευθερίας, με τα γκουλάγκ, με την έκπτωση της θεωρίας, με τη μετατροπή των άλλοτε επαναστατημένων μαζών σε σιωπηλούς πολίτες. Η κοινωνία των υπαλλήλων είχε φυτρώσει στη θέση της κοινωνίας των ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών.

Σκιαγράφησα τα πιο μελανά χαρακτηριστικά της γραφειοκρατίας — αυτού του ειδικού σύγχρονου ιερατείου. Αλλά η γραφειοκρατία, προϊόν μιας βασικής αντίφασης, ήταν η ίδια η συμπύκνωση αυτής της αντίφασης. Προϊόν της Επανάστασης και συλλογικός βοναπαρτικός αρνητής της, ήταν υποχρεωμένη όχι μόνο να μιλά και να δρα στο όνομα του σοσιαλισμού, αλλά και να είναι ο καθοδηγητής στην οικοδόμηση μιας κοινωνίας που, μέσα από τη στρεβλή οπτική της, τη θεωρούσε σοσιαλιστική. Μέσα απ' αυτή την πορεία, η έκπτωση του μαρξισμού ταυτίστηκε με την ορθοδοξία, η έλλειψη γνώμης και ο κουτοπόνηρος καιροσκοπισμός ταυτίστηκε με την κομματική πειθαρχία, ο απλοϊκός νατουραλισμός με το ρεαλισμό στην τέχνη. Οι κοινωνικές επιστήμες, η φιλοσοφία και η τέχνη στρεβλώθηκαν για να υπηρετήσουν τη στρεβλή πραγματικότητα. Ακόμα και οι φυσικές επιστήμες επηρεάστηκαν και συχνά έμειναν πίσω σε σχέση με τη Δύση. Συνολικά, ο κρατικός - γραφειοκρατικός «σοσιαλισμός» διαμόρφωσε τον τύπο συντηρητικής κοινωνίας που δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί με βάση τις δυνατότητες της εποχής μας.

Ας είμαστε δίκαιοι. Κατ' αρχήν, ολόκληρη η γραφειοκρατία δεν είχε βέβαια τα ίδια προνόμια. Και η γραφειοκρατία, προϊόν και δημιουργός μιας στρεβλής πραγματικότητας, ήταν αιχμάλωτη της αντίφασης που σημειώσαμε και της στρεβλής συνειδήσης που της αντιστοιχούσε. Τα πιο έντιμα κατώτερα στοιχεία της γραφειοκρατίας πίστευαν ότι αυτό που οικοδομούσαν ήταν σοσιαλισμός, αγωνίζονταν για την οικοδόμησή του, μέσα στον κόσμο της αλλοτρίωσης συχνά ήταν φορείς μιας αυστηρής ηθικής. Η κρίση της κοινωνίας που οικοδομήθηκε μ' αυτό τον τρόπο είναι ταυτόχρονα κρίση του ιστορικά μεταβατικού στρώματος της γραφειοκρατίας. Το στρώμα αυτό (ή η τάξη αυτή) αποσαθρώνεται. Ένα τμήμα του αγωνίζεται να διατηρήσει περίπου αυτό που υπάρχει ή και να επιστρέψει στην «καθαρότητα» του σταλινισμού. Το πιο φωτισμένο τμήμα επιχειρεί να επιβάλει έναν αντιφατικό ρεφορμισμό. Οι πιο αδίστακτοι ενσωματώνονται στις νέες κεφαλαιοκρατικές πραγματικότητες, ενώ άλλοι με κυνισμό και ελαφρότητα εκμεταλλεύονται τη λαϊκή αγανάκτηση παρουσιαζόμενοι ως κατ' εξοχήν «ριζοσπάστες».

Η ρίζα των αντιθέσεων και της κρίσης που επιχειρώ να περιγράψω βρίσκεται στο ότι δεν υπήρξε κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής και εργατική δημοκρατία. Έτσι οι κοινωνίες αυτές δεν μπόρεσαν να ξεπεράσουν την αντίθεση ατομικού - συλλογικού, ιδιωτικού - κοινωνικού. Δεν μπόρεσαν να αναπτύξουν τις νέες, ουσιαστικές μορφές συλλογικότητας, τη νέα σοσιαλιστική κουλτούρα και ηθική. Στη νέα, διχοτομημένη κοινωνία, τα προνόμια και η αυθαιρεσία των μεν έτρεφε την παθητικότητα και τον ατομισμό των δε. Η κατάργηση της πολιτικής στο όνομα της πολιτικής ζωής γέννησε τους νέους «αστούς» αλλά και το νέο μικροαστικό ατομισμό των μη προνομιούχων.

Το μοντέλο το οποίο επιχειρώ να σκιαγραφήσω —το λεγόμενο σταλινικό— δεν εφαρμόστηκε ως γνωστόν μόνο στη Σοβιετική Ένωση. Λιγότερο ή περισσότερο

εφαρμόστηκε και στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης μετά το 1945. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι όλες αυτές οι χώρες, παρά τις ιδιομορφίες τους έχουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά και δεν είναι τυχαίο ότι παντού υπάρχει ένας διάχυτος αντιρωσισμός στα λαϊκά στρώματα. (Για τους γνωστούς λόγους ο αντιρωσισμός είναι ιδιαίτερα έντονος στην Πολωνία). Και τέλος, δεν είναι τυχαίο ότι τα γραφειοκρατικά καθεστώτα των χωρών αυτών κατέρρευσαν όλα μαζί, σαρωμένα από τη θύελλα των λαϊκών εξεγέρσεων στις μέρες μας, όταν οι αντιθέσεις ανάμεσα στη γραφειοκρατία και τις λαϊκές μάζες είχαν πλέον αποκτήσει ανταγωνιστικό χαρακτήρα. Αλλά στην προκειμένη περίπτωση η καταστροφή του ενός πόλου της αντίθεσης —της γραφειοκρατίας— δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και την καταστροφή του κόμματος και του κράτους. Γι' αυτό το μεγάλο στοίχημα των ημερών μας είναι: επαναστατική ανανέωση των «σοσιαλιστικών» κοινωνιών ή στροφή προς τον καπιταλισμό; Εργατική δημοκρατία ή ιστορικά ανέκδοτες κοινωνίες όπου θα συνυπάρχουν ανταγωνιστικά —για μια τουλάχιστον περίοδο— τα κατάλοιπα του κρατικού «σοσιαλισμού» με τον αναγεννώμενο καπιταλισμό;

Η κρίση του γραφειοκρατικού «σοσιαλισμού» δεν λύνεται με μια διαλεκτική υπέρβαση αλλά με την *κατάρρευση*. Γιατί δεν πρόκειται για κάποια ιστορική μορφή που *εξάντλησε* τα όριά της και που τώρα ήλθε η στιγμή της ιστορικής της υπέρβασης. Πρόκειται για μια *στρεβλή μορφή* (ιστορικά καθορισμένη) η οποία καταρρέει, ανατρέπεται επαναστατικά, η οποία συγκροτήθηκε μέσα από τραγωδίες και γεννά τραγωδίες κατά την ιστορική της *ανατροπή*.

Δεν πρόκειται λοιπόν για φυσιολογική υπέρβαση, αλλά για κρίση και για ανατροπή. Κρίση στο πεδίο της οικονομίας: τεχνολογική καθυστέρηση, χαμηλή παραγωγικότητα, επιβίωση καθυστερημένων μορφών παραγωγής, έλλειψη καταναλωτικών αγαθών, πεπалаιωμένος τεχνολογικός εξοπλισμός, αδιαφορία, σπατάλη πρώτων υλών, υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος. Πολιτική κρίση. Εδώ ταιριάζουν για άλλη μια φορά τα λόγια του Λένιν: Οι πάνω δεν μπορούν να κυβερνήσουν όπως πριν και οι κάτω δεν θέλουν να κυβερνηθούν όπως πριν. Πολιτικό σύστημα και θεσμοί συγκεντρωτικοί, αντιδημοκρατικοί, θεσμοί που οδηγούν στον αυταρχισμό και στη διαφθορά από τη μια, στην απολιτικοποίηση και στις στρεβλές διεξόδους από την άλλη. Η έλλειψη ελευθεριών γεννά τη νοσταλγία του αστικού φιλελευθερισμού και η εθνική καταπίεση αφυπνίζει τον εθνικισμό και την εθνικιστική βία. Κρίση μιας κοινωνίας που απέρριψε τις αξίες της αστικής κοινωνίας και που δεν πιστεύει όλο και περισσότερο στις αξίες της επίσημης προπαγάνδας. Κρίση ηθική κοινωνιών, όπου ο υποβαθμισμένος, απολογητικός και προπαγανδιστικός μαρξισμός δεν μπόρεσε να γεμίσει το κενό της κατάρρευσης της χριστιανικής ηθικής.

Αλλά η κρίση δεν αφορά μόνο τα λαϊκά στρώματα. Πριν απ' όλα ζάλισε τη γραφειοκρατία, η οποία σαστισμένη, ανίκανη και έντρομη αναζητά διεξόδους που τις περισσότερες φορές δεν είναι παρά οδοί διαφυγής μπροστά στον τρόπο της εργατικής δημοκρατίας: φετιχοποίηση (χωρίς επιστημονική θεμελίωση) του ρόλου της αγοράς, αποκολεκτιβοποίηση, ιδιωτικοποίηση, ατομικές επιχειρήσεις, συνεταιριστικές επιχειρήσεις, άνοιγμα της εσωτερικής αγοράς στους ξένους, άνοιγμα στην είσοδο του κεφαλαίου για επενδύσεις στο χώρο της παραγωγής. Αλλά η επιστροφή σε ιστορικά ξεπερασμένες, κατώτερες μορφές οικονομικής

δραστηριότητας και ιδιοκτησίας, θα δημιουργήσει νέες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, ανεργία, αυξήσεις τιμών και πτώση του βιοτικού επιπέδου, πριν απ' όλα, της εργατικής τάξης. Μακροπρόθεσμα, αν αυτή η τάση δεν ανατραπεί, θα αναβιώσουν οι κλασικές ταξικές σχέσεις και διαιρέσεις και η κλασική ταξική εκμετάλλευση. Ήδη μέρος της γραφειοκρατίας, όπως έχουμε σημειώσει, έχει όχι μόνο προσανατολιστεί προς αυτή την κατεύθυνση, αλλά, εγκαταλείποντας το παλαιό πλοίο που βουλιάζει, σπεύδει κυνικά, χωρίς ηθικές αναστολές, να ενσωματωθεί προνομιακά στις δομές του αναγεννώμενου καπιταλισμού. Την ίδια όμως στιγμή έχουμε τις πρώτες εκδηλώσεις του αναγεννώμενου *εργατικού κινήματος* εναντίον της αύξησης του κόστους ζωής, εναντίον των άθλιων συνθηκών ζωής και εργασίας, αλλά και υπέρ της αυτοδιαχείρισης και των αξιών της εργατικής δημοκρατίας.

Τι θα γίνει λοιπόν σ' αυτή την τελευταία δεκαετία του εικοστού αιώνα; Θα γονατίσει ο σοσιαλισμός μπροστά στην οικονομική και τη στρατιωτική υπεροχή του καπιταλισμού; Και οι λαϊκές μάζες, απογοητευμένες απ' αυτό που έζησαν και που το ταύτισαν με το σοσιαλισμό, θα επιλέξουν την απατηλή γοητεία της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας; Το τέλος του εικοστού αιώνα, αντίθετα με τις προβλέψεις του Λένιν, θα σημαδευτεί από την ιστορική νίκη του καπιταλισμού και την επικράτηση, για μια απροσδιόριστη ιστορική περίοδο, της κεφαλαιοκρατικής βαρβαρότητας;

6. Η επικαιρότητα του σοσιαλισμού

Ένα μέρος της γραφειοκρατίας των «σοσιαλιστικών» χωρών ή των δυτικών κομμουνιστικών κομμάτων δεν θέλει να διδαχτεί από τα γεγονότα των ημερών μας. Έτσι μιλούν ακόμα «για εξάντληση ενός συγκεκριμένου τύπου ανάπτυξης των σοσιαλιστικών χωρών που είχε συγκεκριμένες ιστορικές αφετηρίες, απέδωσε πολλά, αλλά που η πορεία του επιβαρύνθηκε από σοβαρές γραφειοκρατικές - διοικητικές παραμορφώσεις»³¹. Πρόκειται για ανικανότητα, για υποκρισία, για αλληλεγγύη προς τις γραφειοκρατίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», ή για αυτοάμυνα; (Αν μιλήσουμε καθαρά για τους άλλους, ανοίγουμε τη συζήτηση και για *τα καθ' ημάς και για μας*). Ακόμα περισσότερο: *Επιχειρείται να θεμελιωθεί το αναπόφευκτο της κατάρρευσης της εργατικής δημοκρατίας*: «Ορισμένα χαρακτηριστικά τους, όπως περιορισμοί στη σοσιαλιστική δημοκρατία, που συνδέθηκαν με τις εξαιρετικά έκτακτες συνθήκες οικοδόμησης του σοσιαλισμού (π.χ. περικύκλωση, πολεμικές καταστάσεις), διατηρήθηκαν πέρα απ' ότι ήταν αναγκαίο και σε ορισμένες περιπτώσεις θεωρητικοποιήθηκαν»³². Οι *γενοκτονίες* είχαν βαφτιστεί, παλαιότερα, «παραβιάσεις της σοσιαλιστικής νομιμότητας». Σήμερα βαφτίζονται *περιορισμοί*, ψυχρά, αναισθητα, υποκριτικά, χωρίς ντροπή και πόνο για τα εκατομμύρια των θυμάτων της αντεπαναστατικής βίας. Δείγμα και αυτό της «ανανέωσης» που επιχειρεί η ηγετική ομάδα του ΚΚΕ, η οποία, την ίδια στιγμή και εξίσου υποκριτικά χαιρετίζει «την κινητοποίηση του λαού της Ρουμανίας»

31. Ριζοσπάστης, 23.12.89.

32. Ριζοσπάστης, 24.12.89.

—λες και πρόκειται για *κινητοποίηση* και όχι για μια από τις πιο πολυαίμακτες εξεγέρσεις στην ιστορία, όχι βέβαια εναντίον μιας «απαράδεκτης κατάστασης δεσποτισμού»³³ αλλά εναντίον ενός από τα πιο παρανοϊκά και εγκληματικά καθεστώτα της εποχής μας.

Ας μιλήσουμε τίμια: *Ἡ οἱ λαοὶ δεν θέλουν σοσιαλισμό* (και τότε ας φτιάξουμε άλλους καλούς λαούς, κατά Μπρεχτ), *ή αυτό που υπήρχε δεν ήταν σοσιαλισμός*. *Tertium non datur!* Σήμερα καταρρέει αυτό που υπήρξε. Αντίστοιχα, και για λόγους βασικά παρόμοιους, τα κομμουνιστικά κόμματα των αναπτυγμένων κεφαλαιοκρατικών χωρών *περιθωριοποιούνται*. Τέλος λοιπόν του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος, ή τέλος μιας ιστορικής περιόδου του και ανάγκη για επαναστατική ανανέωση; Και στη δεύτερη περίπτωση, η ανάγκη είναι υποκειμενική -συναισθηματική, ή *αντικειμενική*;

Προσπάθησα —στα πλαίσια του εκτενούς αλλά ταυτόχρονα σύντομου αυτού κειμένου— να θεμελιώσω την αδυναμία του καπιταλισμού να δώσει διέξοδο στα συσσωρευμένα προβλήματα της ανθρωπότητας και —συνεπώς— την ανάγκη και την επικαιρότητα του σοσιαλισμού. Αλλά ποιου σοσιαλισμού; Εδώ δεν θα σκιαγραφήσω βέβαια κάποιο *Πρόγραμμα* που δεν είναι προσωπική δουλειά κανενός. Νομίζω όμως ότι η μέχρι σήμερα πείρα επιτρέπει τη διατύπωση ορισμένων βασικών ερωτημάτων και προτάσεων.

Θα ήταν εύκολο να πούμε: Αυτό που υπήρξε δεν ήταν ο αυθεντικός σοσιαλισμός. Θα σκύψουμε λοιπόν στον Μαρξ και στον Λένιν, θα κατασκευάσουμε το πρότυπο του δικού μας, αυθεντικού σοσιαλισμού και θα πούμε στο λαό: *Ιδού οι Νέες Δέκα Εντολές!* Προσκυνήστε τις! Αλλά ποιοι είμαστε εμείς; Ακόμα, ο Μαρξ και ο Λένιν δεν έζησαν στην εποχή των πολυεθνικών και της κεφαλαιοκρατικής ολοκλήρωσης. Δεν γνώρισαν τα γκουλάγκ, ούτε το «σοσιαλισμό» των Ντεγκ και των Τσαουσέσκου. Για να έχουμε *δικαίωμα* να μιλήσουμε *σήμερα* πρέπει: Πρώτο, να εξηγήσουμε γιατί κατέληξε στην αποτυχία η *πρώτη απόπειρα* για οικοδόμηση σοσιαλιστικών κοινωνιών. Δεύτερο, να μη μιλάμε μόνο *για τους άλλους* αλλά και *για μας*: Να δούμε γιατί η ελληνική κομμουνιστική αριστερά περνάει κάθε 20 χρόνια μια «κυκλική» κρίση: 1929, 1949, 1969, 1989 και να μιλήσουμε και για τις δικές μας, προσωπικές ευθύνες. Τρίτο, να επεξεργαστούμε, όχι μόνο τη στρατηγική της σοσιαλιστικής επανάστασης, αλλά και τις βάσεις της οικοδόμησης μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας που δεν θα εκφυλιστεί σε γραφειοκρατικό καρκίνωμα.

Αν δεν θέλουμε να είμαστε *τυφλοί*, θα διαπιστώσουμε ότι σήμερα έχουμε *κενό θεωρίας*. Δηλαδή, η θεωρία έχει υποστεί στρεβλώσεις απολογητικού χαρακτήρα και βρίσκεται σε αναντιστοιχία με την κοινωνική πραγματικότητα, με τις αντιθέσεις και τις δυνατότητες της εποχής μας. Εντούτοις δεν πρόκειται για κάποιο εξωιστορικό, απόλυτο κενό. Σήμερα μπορούμε να ανασυστήσουμε κριτικά το *μαρξιστικό επιστημονικό κεκτημένο*. Με βάση τη μαρξιστική θεωρία και μέθοδο³⁴

33. Στο ίδιο.

34. Συχνά, ημιμαθείς γραφειοκράτες, αλλοδαποί και ημέτεροι, τονίζουν, ως απαύγασμα σοφίας, ότι «ο μαρξισμός είναι μέθοδος για δράση»! Μέθοδος απλά, και όχι επιστήμη με το ιστορικά διαμορφωμένο επιστημονικό κεκτημένο της!

μπορούμε —κατ' αρχήν— να εξηγήσουμε τις στρεβλώσεις της θεωρίας και της πολιτικής πρακτικής. Να προσδιορίσουμε το χαρακτήρα της σημερινής κρίσης και τους όρους για την υπέρβασή της. Η θετική και η αρνητική πείρα, τόσο των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού», όσο και των κομμουνιστικών κομμάτων των κεφαλαιοκρατικών χωρών, αποτελεί πολύτιμο υλικό για την παραπέρα πορεία του εργατικού κινήματος.

Εργατικό κίνημα. Εργατική τάξη. Οι εργάτες, έγραφε ο Μαρξ, θα είναι η κύρια δύναμη της Επανάστασης, όχι γιατί είναι θεοί, αλλά ακριβώς για το αντίθετο. Αλλά γνωρίζουμε τη σημερινή εργατική τάξη; Τη σύνθεση, τα ιδεολογικά ρεύματα που τη διαρρέουν, τη διαφορότητα μέσα στην — αντικειμενική— ενότητα του 80, 90 και 95 τοις εκατό των μισθωτών στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού των αναπτυγμένων κεφαλαιοκρατικών χωρών;

Εργατική δημοκρατία. Εξουσία της εργατικής τάξης. Ηγετικός ρόλος του κόμματος της εργατικής τάξης. Αλλά με ποιο τρόπο η εξουσία της εργατικής τάξης δεν θα εκφυλισθεί σε εξουσία επί της εργατικής τάξης; Και ο ηγετικός ρόλος του κόμματος της εργατικής τάξης είναι δεδομένος ή πρέπει να κατακτηθεί καθημερινά, μέσα στη διαδικασία οικοδόμησης του σοσιαλισμού; Ποιο είναι το ουσιώδες; Η θεσμική-συνταγματική κατοχύρωση του ηγετικού ρόλου, ή η κατάκτηση αυτού του ρόλου μέσα στην κοινωνία;

Εργατική δημοκρατία. Εξουσία της εργατικής τάξης και των συμμάχων της. Η εξουσία αυτή θα είναι μονοκομματική; Το ερώτημα είναι νομικής, θεωρητικής φύσης, δηλαδή τα κόμματα δημιουργούνται και διαλύονται με διατάγματα, ή εκφράζουν διαφορετικές κοινωνικές δυνάμεις, διαφορετικά συμφέροντα και διαφορετικές αντιλήψεις για τη σοσιαλιστική οικοδόμηση; Υπάρχει λοιπόν μια και μοναδική απάντηση σ' αυτό το ερώτημα; Προφανώς όχι. Σήμερα εμφανίζεται ο πολυκομματισμός ως η νέα πανάκεια. Αλλά τα κόμματα ούτε δημιουργούνται, ούτε καταργούνται με βάση κάποιες σκοπιμότητες. Ο μονοκομματισμός που «καταργεί» τεχνητά τις ταξικές αντιθέσεις, οδήγησε εκεί που οδήγησε. Αντίστροφα ο πολυκομματισμός δεν είναι απλά δουλειά των πολιτικών. Τα κόμματα θα υπάρχουν όσο θα υπάρχουν τάξεις, στρώματα, κλπ., με διαφορετικά συμφέροντα — όσο θα υπάρχουν ταξικές αντιθέσεις.

Σοσιαλισμός σημαίνει κοινωνικοποίηση των βασικών μέσων παραγωγής. Αλλά η κοινωνικοποίηση θα είναι προϊόν της ανάπτυξης των δυνάμεων του σοσιαλισμού, της ανωτερότητας των νέων σχέσεων και της ωρίμανσης της σοσιαλιστικής συνείδησης, ή θα επιβληθεί με διατάγματα και θα εκφυλισθεί σε κρατισμό;

Κράτος της εργατικής τάξης. Αλλά κράτος σημαίνει βία. Ποια θα μπορούσε λοιπόν να είναι η συγκεκριμένη διαλεκτική της βίας και της δημοκρατίας; Με ποιο τρόπο η εργατική δημοκρατία θα είναι «χίλιες φορές ανώτερη από την αστική» —για να θυμηθούμε τον Λένιν; Πώς η «δικτατορία» (= εξουσία) της εργατικής τάξης δεν θα εκφυλισθεί σε δικτατορία του κόμματος και του κράτους πάνω στην εργατική τάξη και στο σύνολο της κοινωνίας; Πώς θα επαναπροσδιορίσουμε το ανθρωπιστικό περιεχόμενο του μαρξισμού και του σοσιαλισμού, στην εποχή αυτή της σύγχυσης, όπου με έννοιες όπως: σοσιαλισμός με ανθρώπινο πρόσωπο, ελευθερία, δημοκρατία, κλπ., αόριστες και ασαφείς, σοσιαλδημοκρατικές στη χρήση τους, νοθεύεται ο βαθύς ανθρωπισμός του κομμουνιστικού κινήματος;

Σοσιαλισμός σημαίνει απεριόριστη (;) ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Πώς όμως ο σοσιαλισμός —εξηλεκτρισμός + Σοβιέτ κατά τον Λένιν— δεν θα ξεπέσει σε οικονομισμό, στην αποσύνδεση των παραγωγικών δυνάμεων από τις παραγωγικές σχέσεις; Πώς δεν θα υποβαθμιστεί σε μια φτωχά υλιστική ουτοπία, και στη μανία των «μεγάλων έργων» που οδηγούν στη φτώχεια ή στη φτώχεια + Τσαουσέσκου;

Κατά τον Μαρξ, η φύση είναι το *ανόργανο σώμα του ανθρώπου*. Ο καπιταλισμός λεηλάτησε τη φύση και υποθήκευσε το μέλλον της ανθρωπότητας. Ο «σοσιαλισμός», μέχρι σήμερα, δέσμιος του οικονομισμού, μιμούμενος τα κεφαλαιοκρατικά πρότυπα, συνέβαλε, το κατά δύναμη, στην εξάντληση των φυσικών αποθεμάτων και στην υποβάθμιση του φυσικού και του αστικού περιβάλλοντος. Πώς θα αποκαταστήσουμε την ενότητα του ανθρώπου με τη φύση; Πώς θα δημιουργήσουμε τους όρους για την αρμονική συμβίωση του ανθρώπου με το ανόργανο σώμα του;

Στον καπιταλισμό τα μέσα παραγωγής αναπτύσσονται μέσα από μια διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης που καταστρέφει τις δυο μόνιμες πηγές του πλούτου — τη φύση και την εργατική δύναμη (Μαρξ). Ταυτόχρονα, υπονομεύει και αναιρεί τη δημοκρατία, τόσο στους χώρους δουλειάς, όσο και στο σύνολο της κοινωνίας. Η παγκοσμιοποίηση της παραγωγής, την οποία φетиχοποιούν οι αφελείς ανανήψαντες «μαρξιστές» μας, σημαίνει γιγαντιαίες πολυεθνικές που ελέγχουν τις πρώτες ύλες, τη βιομηχανία, τη γεωργική παραγωγή και την πολιτισμική βιομηχανία — τηλεόραση, κινηματογράφο, βιβλία, Τύπο. Αυτό σημαίνει ουσιαστικό *θάνατο* της αστικής δημοκρατίας και ιδεολογική αλλοτρίωση του πληθυσμού. Ο σοσιαλισμός, για να είναι δημοκρατικός, πρέπει, συν τοις άλλοις, να είναι *αποκεντρωτικός*.

Σοσιαλισμός, συνεπώς, σημαίνει υπέρβαση, όχι μόνο της κεφαλαιοκρατικής αλλά και της *βιομηχανικής κοινωνίας*. Που σημαίνει: Οικονομική και πολιτισμική αποκέντρωση, πολλαπλές καλλιέργειες και απασχόληση, ήπιες μορφές ενέργειας. Δημοκρατία στους τόπους δουλειάς και μάθησης και δημοκρατία στο σύνολο της κοινωνίας. Η σημερινή ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών και της πληροφορικής μπορεί να επιτρέψει, κατ' αρχήν, τη συνύπαρξη του κεντρικού σχεδιασμού με την πιο ευρεία αποκέντρωση και δημοκρατία. Αποκέντρωση και ενοποίηση της κοινωνίας πρέπει να αποτελέσουν συζυγείς, διαλεκτικά αντίθετες έννοιες.

Καπιταλισμός σημαίνει ανισόμερη ανάπτυξη ανάμεσα στις περιοχές της ίδιας χώρας, ανάμεσα στις διάφορες χώρες, ανάμεσα στους βιομηχανικούς κολοσσούς και τον λεγόμενο τρίτο κόσμο. Ο σοσιαλισμός είναι ασυμβίβαστος με την ανισόμερη ανάπτυξη, η οποία θα συνιστούσε οριακά την άρνησή του.

Πώς θα μπορούσαμε όμως να είμαστε βέβαιοι ότι με τις καλύτερες προθέσεις και με τα καλύτερα προγράμματα δεν θα καταλήγαμε πάλι στο αδιέξοδο και στην κρίση; Κατ' αρχήν, δεν πρόκειται μόνο για προγράμματα και θεσμούς — για εσωκομματική δημοκρατία, δημόσια αντιπαράθεση των διαφορετικών απόψεων, εξουσία των σοβιέτ, ουσιαστική δημοκρατία. Πρόκειται για όλα αυτά και ταυτόχρονα —και σε τελευταία ανάλυση— για *συσχετισμό δυνάμεων*. Μια αδύνατη — αριθμητικά, πολιτικά, θεωρητικά— εργατική τάξη μπορεί να κατακτήσει την

εξουσία και στη συνέχεια να τη χάσει — να τη σφετερισθεί η έμπειρη γραφειοκρατία.

Άνθρωποι που θα διαμορφώσουν τους θεσμούς και θεσμοί που θα αλλάξουν τους ανθρώπους. Ο παιδαγωγός πρέπει να διαπαιδαγωγηθεί. Λοιπόν; Μέσα από την πράξη μπορεί να ξεπεραστεί το τυπικό δίλημμα. Αλλά αν «η ουσία του ανθρώπου είναι το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων» (Μαρξ), μήπως θα έπρεπε να αντιστρέψουμε διαλεκτικά την πρόταση, και να δούμε ταυτόχρονα στις κοινωνικές σχέσεις την έκφραση κάποιας «ουσίας» του ανθρώπου; Και εφόσον αυτή η ουσία δεν είναι μεταφυσική, τότε δεν θα μπορούσαμε να συλλάβουμε μια αισιόδοξη προοπτική όπου σε μια φάση οι επαναστατημένες μάζες αλλάζουν τους θεσμούς, οι άνθρωποι αλλάζουν δρώντας σε ένα νέο σύνολο σχέσεων, κ.ο.κ.³⁵;

Δυο ακραίες αντιδράσεις μπροστά στις κατακλυσμιαίες ανατροπές της εποχής μας. Από τη μια: τα πάντα γκρεμίστηκαν! Από την άλλη: χειροκροτούμε την είσοδο των μαζών στο πολιτικό προσκήνιο. Και ποιοι είναι αυτοί που χειροκροτούν πάλι *ανεπιφύλακτα*; Οι αιώνιοι χειροκροτητές! Αυτοί που χειροκροτούσαν τον Στάλιν, τον Μαλένκοφ, τον Χρουστσιόφ, τον Μπρέζνιεφ, τον Αντρόποφ, τον Τσερνιένκο, τον Χόνεκερ, τον Ζίφκοφ, τον Ντενγκ, τον Τσαουσέσκου! Αυτοί που πάντα ήταν με την εκάστοτε καθοδήγηση, έτοιμοι να την αναθεματίσουν μόλις θα το έκανε η επόμενη. Οι αιωνίως ετεροκαθοριζόμενοι, που τώρα αγωνιωδώς ανανεώνονται, περνώντας από το *μικροαστικό σταλινισμό* στο *σταλινικό μικροαστισμό*.

Ούτε ιερεμιάδες, ούτε χειροκροτήματα. Το θετικό —ιστορικής σημασίας— είναι η κατάρρευση του αυταρχικού μοντέλου, που ήταν ασυμβίβαστο με το σοσιαλισμό. Το θετικό είναι η εμφάνιση όχι απλά των μαζών, αλλά της *εργατικής τάξης* στο ιστορικό προσκήνιο. Αλλά κανείς δεν μας εγγυάται ότι λαϊκές μάζες, αποκομμένες μισό αιώνα από την πολιτική, μάζες που ταύτισαν το σοσιαλισμό με τη φτώχεια και την ανελευθερία, δεν θα γοητευθούν από τις σειρήνες του καπιταλισμού. Από την άλλη πλευρά και *παρ' όλες* τις καταστροφές και την αποξένωση, η *εργατική τάξη της Σοβιετικής Ένωσης* είναι η ισχυρότερη και με το υψηλότερο επίπεδο παιδείας εργατική τάξη του σύγχρονου κόσμου. Ας χαιρετήσουμε λοιπόν την επανεμφάνιση των Σοβιέτ, την έναρξη της αφύπνισης της εργατικής τάξης της Σοβιετικής Ένωσης. Για άλλη μια φορά, ίσως η τάξη αυτή να σώσει τον κόσμο.

Ξαναρχίζουμε λοιπόν όπως ο Σίσυφος; Ασφαλώς όχι! Το 1990 δεν είναι ίδιο με το 1920. Σήμερα η ιστορία του εργατικού κινήματος δεν έχει μόνο την τραγική απόπειρα των γάλλων κομμουνάρων να κατακτήσουν τον ουρανό. Το 1917 η εργατική τάξη της τότε τσαρικής Ρωσίας *κατάκτησε* την εξουσία. Για πρώτη φορά στην ιστορία καταργήθηκε η ιδιωτική κατοχή των μέσων παραγωγής. Δημιουργήθηκαν τα πρώτα έργα συλλογικής - ελεύθερης προσπάθειας, όπου για πρώτη φορά στην ιστορία οι άνθρωποι οικοδομούσαν συνειδητά την κοινωνία τους. Μέσα στις συνθήκες αυτές άρχισαν να δημιουργούνται νέες μορφές *συλλογικότητας*, υπέρβασης του αστικού ατομισμού, στους χώρους της παραγωγής, στο

35. Βλ. σχετικά Ε. Μπιτσάκη, *Φιλοσοφία του ανθρώπου*, ό.π.

σχολείο, σε κάθε χώρο κοινωνικής δραστηριότητας. Για πρώτη φορά εξαφανίστηκε η ανεργία, η ψήφος έγινε καθολική και δημιουργήθηκαν οι πρώτοι πυρήνες άμεσης δημοκρατίας. Για πρώτη φορά οργανώθηκε η καθολική παιδεία και η καθολική ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.

Στον αιώνα μας και για πρώτη φορά οι άνθρωποι άρχισαν να γνωρίζουν, να οικοδομούν *συνειδητά* και να ελέγχουν το ιστορικό γίγνεσθαι. Σήμερα αντιμετωπίζουμε μια χωρίς προηγούμενο κρίση. Αλλά αν η απάντησή μας στο δίλημμα: *σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα* ισχύει πάντοτε, αυτό δεν σημαίνει ότι *ξαναρχίζουμε*, ότι αυτό που έγινε ήταν το απόλυτο μηδέν. Σήμερα δεν ξαναρχίζουμε. Μέσα από τη *ρήξη* με τον αυταρχισμό και την αποξένωση, *συνεχίζουμε*. Συνεχίζουμε, αρνητές αυτού που υπάρχει και ταυτόχρονα κληρονόμοι όλης της δημιουργικής - επαναστατικής πορείας του εργατικού κινήματος. Και συνεχίζουμε αναγνωρίζοντας το χρέος μας στους λαούς της Σοβιετικής Ένωσης, όχι μόνο για την Οκτωβριανή Επανάσταση και τη συντριβή του ναζισμού, όχι μόνο για τη βοήθειά τους στο παγκόσμιο επαναστατικό κίνημα, αλλά και γιατί αυτοί πρώτοι, με το κίνημα της *αναδόμησης*, απέδειξαν ότι οι κοινωνίες της φτώχειας και της ανελευθερίας δεν ήταν η τελευταία λέξη του «σοσιαλισμού».

Σημείωση: 1. Το κείμενο αυτό, εκτός από το τελευταίο, έκτο μέρος, γράφτηκε στις 18 και 19 Δεκεμβρίου 1989, δηλαδή πριν από την εξέγερση του ρουμανικού λαού και την εκτέλεση του Τσαουσέσκου. 2. Για να ολοκληρωθεί ένα κείμενο που έχει τίτλο *Το τέλος μιας εποχής*, θα έπρεπε να αναλύσει και την πτωτική τάση, την κρίση και τις διασπάσεις των κομμουνιστικών κομμάτων της Δύσης. Αλλά αυτό ήταν αδύνατο στα πλαίσια του πρώτου τεύχους της *Διαλεκτικής* — ήδη το πρώτο μέρος ξεπέρασε την έκταση που είχε προβλεφθεί.

